

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ZAPADNOSLAVENSKE JEZIKE I KNJIŽEVNOSTI
KATEDRA ZA POLJSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Martina Klasan

**SVIJET KAO LOGOR U PROZI TADEUSZA
BOROWSKOG**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Dalibor Blažina, red. prof.

Zagreb, 2014.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Biografija i stvaralaštvo Tadeusza Borowskog	4
3. Logorska proza Tadeusza Borowskog	9
4. Logorska stvarnost	12
4.1. Smrt	15
4.2. Zajednica zatvorenika i međuljudski odnosi	18
4.2.1. Odnos između žrtve i zločinca	20
4.3. Oprečnost života i smrti.....	21
4.4. Glad – metoda degradacije čovječanstva.....	22
4.5. Ravnodušnost prema nepravdi.....	23
4.6. Muslimani	25
4.6.1. Fabrikacija leševa	26
4.7. Opisi esesovaca.....	27
4.8. Banalnost zla.....	29
5. Jezik logorske proze	31
5.1. Ironija i groteska	34
5.2. Demistifikacija, ismijavanje i sarkazam	36
5.3. Užas i crni humor	36
6. Etički kodeks Oświęcima	37
7. Status vrijednosti	40
8. Istina o logoru	41
9. Dokumentarnost	46
10. Zaključak	49
11. Literatura	51

1. Uvod

Svoj diplomski rad započela bih citatom Winstona Spencera Churchilla: „*Gotovo ništa materijalnoga i institucionalnoga o čemu su me učili da je trajno i vitalno, nije se održalo. Sve što sam vjerovao da je nemoguće ili su mi govorili da je nemoguće, dogodilo se.*“¹

Zanimanje za poljsku književnost Drugog svjetskog rata, odnosno zanimanje za djelo Tadeusza Borowskog počelo je tijekom mog boravka u Varšavi. Tamo sam pohađala kolegij „*Adaptacje filmowe literatury polskiej*“ u sklopu kojeg smo gledali razne filmove, a među ostalim i film Andrzeja Wajde „*Krajobraz po bitwie*“ koji je nastao na temelju djela Tadeusza Borowskog. Film je bio odličan i ostavio je dubok dojam na mene te sam iz tog razloga željela više saznati o životu i djelu Tadeusza Borowskog.

Tadeusz Borowski bio je jedna od najvećih nada poljske književnosti tog vremena. Oświęcimске pripovijetke nisu samo remek-djelo poljske i svjetske književnosti, nego jedno od najokrutnijih svjedočanstava onoga što su ljudi učinili ljudima i okrutan dokaz da se s čovjekom može raditi sve.² Borowski je želio glasno iskazati istinu o posljednjim poglavljima europske povijesti.³

Svojim diplomskim radom želim prikazati određenu iskušnost pogleda na svijet koji nam daje Borowski u svojim pripovijetkama. Upravo u tome je posebnost njegovog stvaralaštva, njegove logorske proze. Borowski promatra logor iznutra što potvrđuje citat: „...*czy my jesteśmy ludzie dobrzy?*“. On polazi od sebe te govori: „*Ja sam krao.*“, dok ostali pisci logorske proze pišu o ljudskoj patnji i ne govore o sebi kao o zločincima.

Svoj rad sam podijelila na jedanaest poglavlja. Nakon uvoda donosim kratak pregled biografije i stvaralaštva Tadeusza Borowskog u kojem ću navesti najznačajnije događaje iz njegovog života te popis njegovih djela. U središnjem dijelu diplomskog rada usmjerila sam se na logorsku stvarnost koja je opisana u djelima. Opis te stvarnosti započinjem obradom smrti kao temeljnim iskustvom logorskog života, nakon čega slijedi opis međuljudskih odnosa zatvorenika. Zatim ću se usmjeriti na način na koji su logoraši shvaćali i vrednovali život i smrt te na teror, ponajprije teror glađu kao središnjim iskustvom logorskog života. Iza toga slijedi poglavlje o ravnodušnosti na nepravdu, odnosno o nedostatku bilo kakvog otpora. Zatim ću objasniti muslimane i kako je Borowski u svojim djelima opisivao esesovce, a nakon toga slijedi poglavlje o zlu koje je bilo obično, mračno, užasno, banalno. Također ću se

¹ Arendt, (2006:8)

² Kott, (1991:309-310)

³ Wójcik, (1972:23)

osvrnuti na jezik logorske proze, etički kodeks Oświęcimima i na status vrijednosti koji je donio nacistički režim te na dokumentarnost, odnosno obujam dokumentarnosti u njegovim djelima. Iza razrade teme slijedi zaključak u kojem ću se osvrnuti na cjelokupan rad. Zadnje poglavlje predstavlja popis literature kojom sam se služila pri izradi ovog diplomskog rada.

2. Biografija i stvaralaštvo Tadeusza Borowskog

Pjesnik i prozaist, Tadeusz Borowski, rođen je u Żytomierzu u Ukrajini 12. studenog 1922. godine. Pripadao je generaciji *Kolumbów* (rođenih oko 1920. godine, a koji su navršavali punoljetnost oko 1939. godine).⁴ Njegov otac – Stanisław Borowski – radio je kao knjigovođa u pčelarsko-vrtlarskoj zadruzi. Godine 1926. uhitile su ga sovjetske vlasti i odvezen je u logor kako bi radio na izgradnji Bjelomorskog kanala. Teofila Borowska, Tadeuszova majka, deportirana je u Sibir četiri godine kasnije. Tadeusz i njegov četiri godine stariji brat, ostali su u Ukrajini. Za njih su se brinuli njihovi rođaci.⁵

Godine 1932. Tadeuszov otac pušten je iz logora zahvaljujući poljsko-sovjetskoj razmjeni zatvorenika te se nastanjuju u Varšavi. Dvije godine kasnije, zahvaljujući intervenciji Crvenog Križa, vratila se majka iz Sibira. Živjeli su u skromnim materijalnim uvjetima: otac je radio kao skladištar, a majka kao krojačica. Tadeusz je pohađao gimnaziju T. Czackog, a maturirao je za vrijeme rata, 1940. godine. Nesvakidašnje okolnosti polaganja mature opisao je u pripovijetki *Matura na Targowej* u zbirci *Pewien żołnierz*. U jesen 1940. godine upisao je polonistiku na podzemnom Sveučilištu u Varšavi. Za vrijeme studija radio je kao skladištar i noćni stražar u skladištu građevinskih materijala u tvornici „Pędzich“.

Još u srednjoj školi počeo je pisati pjesme. Strast za pisanjem u njemu je pobudio profesor Stanisław Adamczewski, autor knjige o S. Żeromskom (*Serce nienasycone*). Za vrijeme studija kontakti s velikim piscima kao što su: Julian Krzyżanowski, Witold Doroszewski, Zofia Szmydtowa, Waclaw Borowy, bili su važni za njegov književni razvoj.⁶

Debitirao je u prosincu 1942. godine sa zbirkom pjesama *Bilo gdje da je zemlja* (*Gdziekolwiek ziemia*) tiskanom u 165 primjeraka.

Za vrijeme studija upoznao je Mariju Rundo (Tuška). 25. veljače 1943. godine, nakon što se Maria nije vratila iz grada, otišao je u potragu za njom te je uhićen u stanu Czesława

⁴ Lementowicz, (2006: 8)

⁵ Werner, (1997: VIII)

⁶ Lementowicz, (2006: 5)

Mankiewiczza kod Puławske ulice.⁷ U zatvoru Pawiak boravio je tri mjeseca, a 29. travnja deportiran je u logor Auschwitz. Dobio je broj 119 198. Za vrijeme boravka u logoru radio je u tzv. vanjskim pod-kampovima. Na početku u Budi (teški rad), a kasnije u Harmenzi. Nakon nekoliko mjeseci završio je u bolnici zbog upale pluća. Zahvaljujući ukradenim lijekovima uspio se spasiti. Ostao je raditi u bolnici kao noćni stražar, a nakon nekog vremena napredovao je na poziciju bolničara. U jesen 1944. godine delegiran je u Oświęcim na tečaj za bolničara.⁸ Ta funkcija u bolnici pružala mu donekle ugodno i sigurno mjesto u logoru. A osim toga i njegova osobnost igrala je veliku ulogu. Bio je veseo, ljubazan, znao je kako steći naklonost drugih. Veliku ulogu je imala i njegova poezija. Zahvaljujući poeziji postao je popularan među logorašima, a neke su se njegove pjesme i pjevale. Borowski je zahvaljujući radu u bolnici mogao pisati pjesme. No, nažalost jako malo tih pjesama je sačuvano. Veliki dio logorskih pjesama predstavljaju ljubavne pjesme Mariji, koja je bila blizu, s druge strane rampe u ženskom logoru, a istovremeno tako daleko, nedostižna čak i preko pisama. No, u logoru sve ovisi o poznanstvima. U jesen 1944. godine Maria je počela dobivati pisma, često kompliciranim putem i uvijek s velikim rizikom za one koji su ih odlučili dostaviti. Na neki način ta su pisma početak proznog stvaralaštva Borowskog, a iako su originalna nestala, njihov je sadržaj autor kasnije rekonstruirao u pripovijetki *U nas w Auschwitzu*. Ne puno kasnije Tadeusz i Maria su se sastali. Borowski je uspio doći na teren ženskog logora s *Leichenkommandom*, koji su iz njega odnosili dječje posmrtno ostatke. Pronašao je Mariju u teškom fizičkom i zdravstvenom stanju. Od tada je činio sve kako bi opskrbljivao Mariju neophodnim lijekovima i hranom. U kasnu jesen 1944. godine, na vlastiti zahtjev, Borowski je odustao od posla u bolnici i preselio se u krovopokrivače. Popravljao je krovove u ženskom logoru i zahvaljujući tome mogao se često viđati s Marijom.

S Marijom se rastao nakon evakuacije iz Brzezinke. Tadeusz je preseljen u mali logor Natzweiler (pod-logor Dautmergen) kraj Stuttgarta. Tamo su vladali primitivni uvjeti te je vrijeme provedeno u tom logoru bilo za njega najteže. Prvi put našao se u stanju krajnje fizičke iscrpljenosti. Logorski rječnik definirao je takvog zatvorenika kratko i nemilosrdno: musliman. U zimi 1945. godine zajedno s transportom muslimana prevezen je u logor Dachau (pod-logor Allach). Krajem travnja 1945. godine, kada je Dachau oslobodila VII američka vojska, Borowski je imao nešto više od 35 kilograma i nije mogao stajati na nogama.

Mnogo zatvorenika nije odmah oslobođeno. Amerikanci su odlučili da se taj proces provodi postupno. Iz tog razloga nastali su tzv. logori za izbjeglice. U jednom takvom logoru

⁷ *Ibid.*, str. 5.

⁸ Werner, (1997: IX-XII)

(Freimann kraj Münchena) našao se i Borowski. Poprilično dug boravak u tom logoru (od svibnja do rujna 1945. godine), teško je psihički podnosio. Osjećao se strano među logorašima, uglavnom Poljacima. Amerikanci su bili novi vladari logora koji je u suštini, kako je smatrao Borowski, bio jako sličan njemačkom logoru.

U to vrijeme raste u njemu ljutnja prema svijetu i odbojnost prema ljudima. U satirama koje je pisao u Freimannu i kasnije u Münchenu ne šteti nikoga. Nema velikih iluzija što se događa u domovini, a glavni napad usmjerava na „sveopću demokraciju“ u kojoj pobjeđuje moć, dobit i novac. Svijet vidi kroz prizmu logora.⁹

Istovremeno, nastaju prvi temelji njegove logorske proze. U logoru Dautmergen Borowski upoznaje Anatola Girsu, predratnog izdavača, koji u logoru za izbjeglice planira obnovu djelatnosti predratne izdavačke kuće *Oficyjna Warszawska* te predlaže Borowskom izdanje njegove zbirke poezije. Već u studenom 1945. godine objavljena je zbirka s 14 pjesama pod nazivom *Imiona nurtu*. Također, Girs ga je u Freimannu spojio s dvojicom zatvorenika iz Oświęcimima: Januszom Nel-Siedleckim i Krystynom Olszewskim. Nel-Siedlecki je i prije zapisivao logorska sjećanja, a Girs im je predložio da zajedno napišu ciklus knjiga o logorima. U rujnu 1945., nakon izlaska iz logora za izbjeglice počinju pisati. Tijekom četiri mjeseca, Borowski je napisao četiri duge pripovijetke: *U nas w Auschwitzu*, *Ludzie, którzy szli*, *Dzień na Harmenzach* i *Proszę państwa do gazu*, od kojih zadnje dvije pripadaju njegovim najvažnijim ostvarenjima.

Tijekom prvog mjeseca na slobodi počinje raditi u Uredu za pronalaženje obitelji (*Biuro Poszukiwania Rodzin*), nadajući se da će pronaći Mariju. U prosincu saznaje kako je Marija živa i na liječenju u Švedskoj. Ubrzo, preko pisma, uspostavlja s njom kontakt.

Za vrijeme boravka u Münchenu, Borowski postaje depresivan. Razočarenje zapadnom civilizacijom, nedostatak simptoma duhovne obnove, koju je očekivao, život na ruševinama Europe, pojačavalo je njegovu želju za povratkom u domovinu. No, odluka za povratkom nije bila laka. A nevoljkost prema zapadnom svijetu nije značila prihvatanje političkih promjena koje su se odvijale u Poljskoj. No, 31. svibnja 1946. godine Borowski odlazi iz Münchena u Varšavu.

U to vrijeme već se puno govorilo o njegovom stvaralaštvu, ali ne zbog ranijih pjesama, već zbog pripovijetki *Dzień na Harmenzach* i *Proszę państwa do gazu* (izmijenjeni naslov *Transport Sosnowiec – Będzin*) koje su objavljene u travanjskom broju časopisa „Twórczość“. Uredništvo časopisa (glavni urednik bio je Kazimierz Wyka) napisalo je opasku

⁹ *Ibid.*, str. XII-XV.

koja je prethodila pripovijetkama čime su izrazili svoj odmak od proze Borowskog, smatrajući ta djela potvrdom demoralizacije. Time započinju nespornu s prozom Tadeusza Borowskog.

Borowski se u Varšavi ne veže s nijednom književnom grupom. Objavljuje u časopisima „Kuźnica“ i „Pokolenie“. Godine 1946. završava studij i radi kao mlađi asistent na polonistici te u redakcijama časopisa „Świat młodych“ i „Przegląd Akademicki“. Posvećuje se književnom radu, uglavnom prozi i sporadično - književnoj kritici. Poeziju, koja je predstavljala glavni predmet njegovih književnih ambicija, više ne piše.

Nastavlja s pisanjem logorskih pripovijedaka. Godine 1946. izdaje *Śmierć powstańca* i *Bitwa pod Grunwaldem*, a 1947. godine *Chłopiec z Biblią* i *Pożegnanie z Marią*. Zadnje tri pripovijetke tematski izlaze iz terena hitlerovskih logora, ali problemski i formalno čine integralni dio ciklusa, što Borowski potvrđuje stavljajući ih u jednu zbirku zajedno s pripovijetkama: *Dzień na Harmenzach*, *Proszę państwa do gazu* i *Śmierć powstańca*.

Ta zbirka, naslovljena *Pożegnanie z Marią*, završena je u ljeto 1947. godine, a izdana krajem te iste godine. Ranije je objavio neveliku zbirku okupacijskih pripovijedaka *Pewien żołnierz*, namijenjenu mladeži.

U studenom 1946. godine, Maria Rundo, zabrinuta zbog simptoma psihičke depresije kod Borowskog, vraća se u domovinu. Vjenčaju se u prosincu te iste godine.¹⁰

Početak 1947. godine nastaju novi skandali vezani uz Borowskog, koji su bili na neki način nastavak nesporazuma oko njegove proze za vrijeme objavljivanja u časopisu „Twórczość“. U siječnju Borowski objavljuje u časopisu „Pokolenie“ recenziju djela Zofije Kossak-Szczucke *Z otchłani*. U recenziji, pod naslovom *Alicja w krainie czarów*, Borowski je silovito napao autoričin martirološki način gledanja na logorsku stvarnost. Prema Borowskom, obaveza pisca je određen ispit savjesti: svatko tko je preživio u tom neljudskom prostoru, morao je preživjeti na račun drugih. Zbog te izjave Borowski je optužen za cinizam, krivotvorenje stvarnosti i nemoralan čin.

Godine 1948. zbirka pripovijedaka *Pożegnanie z Marią* bila je glavni protukandidat romanu pod naslovom *Popiół i diament* Jerzyja Andzejewskog za prestižnu nagradu časopisa „Odrodzenie“ što se smatralo velikim uspjehom mladog pisca. *Pożegnanie z Marią* ostao je vrh književnog stvaranja Borowskog. *Kamienny świat*, izdan pola godine kasnije, bio je samo eho velike logorske proze. Nekoliko pripovijedaka uspio je zadržati na toj razini. Uzrok tome

¹⁰ *Ibid.*, str. XVI-XVIII.

bila je politika, odnosno ideološki preokret koji je doživio Borowski 1948. godine ulaskom u komunističku stranku (PPR – 20. veljače 1948.).

Krajem 1947. godine Borowski je preuzeo redakciju mjesečnika „Nurt“, koji je bio na neki način nastavak nedavno ugašenog časopisa „Pokolenie“. Nakon dva broja, ugašen je i taj časopis jer ni Borowski ni njegovi suradnici nisu bili spremni za disciplinirani rad s političkom vlašću.

Ulaskom u komunističku stranku usmjerio se na propagandno djelovanje. Kada je na kongresu u Szczecinu odlučeno da socrealizam mora biti obavezna književna i umjetnička doktrina, stav Borowskog iz logorske proze bio je ocijenjen kao politički nepoželjan te se Borowski sve više udaljavao od njega. No, nedostajalo mu je još elementarnog optimizma – neke od pripovijedaka *Opowiadania z księżek i gazet* izdanih 1949. godine mogle bi se smjestiti u zbiku *Kamienny świat*, usprkos tome što je njegova tadašnja publicistika ispunjavala sve propagandne funkcije. Osobito tamo gdje je nemilosrdno tupila degeneraciju imperijalističkog svijeta i njegovu kulturu, što se potvrdilo državnom nagradom III. stupnja koju je osvojio godinu kasnije upravo za zbirku *Opowiadania z księżek i gazet*.

U lipnju 1949. godine Borowski je otputovao u Zapadni Berlin kako bi tamo radio kao kulturalni referent u Poljskom informacijskom uredu za tisak (*Polskie Biuro Informacji Prasowej*). Boravio je u Berlinu do ožujka 1950. godine.

Za vrijeme boravka u Berlinu u časopisu „Odrodzenie“ objavljene su njegove *Rozmowy*, tekst koji sadrži samokritiku logorske proze. Od tada Borowski piše u publicističkim formama. U novonastalom časopisu „Nowa Kultura“ tjedno piše članke pod nazivom *Mala kronika wielkich spraw*. Također, objavljuje pripovijetke: *Muzyka w Herzenburgu*, *Kłopoty pani Doroty*, nastaje izvještaj s wolbromskog procesa– *Dysputy księdza dobrodzieja* (izdan nakon smrti autora). Njegova proza prožeta je publicistikom – zla, dogmatska, zaslijepljena u svom fanatizmu. Borowski postaje reprezentativan staljinist poljske književnosti.¹¹

Stvaralaštvo Borowskog za vrijeme socrealizma nije općepoznato. U tom razdoblju, kao što sam već spomenula, izdao je *Opowiadania za księżek i gazet* (1949.; za što je 1950. godine dobio državnu nagradu III. stupnja) te izdaje zbirku članaka *Mala kronika wielkich spraw* (1950.), *Na przedpolu* (1952.) i prozno djelo *Czerwony maj* (1953.).¹²

¹¹ *Ibid.*, str. XIX-XXII.

¹² Lementowicz, (2006:7)

1. srpnja 1951. godine, pet dana nakon rođenja kćerke Małgorzate, Borowski je pokušao počinuti samoubojstvo. Dva dana kasnije umro je u bolnici, a tajnu svoje smrti uzeo je sa sobom u grob.

Nakon smrti, njemu u spomen posvećen je cijeli (28) broj časopisa „Nova Kultura“.

Godine 1953. objavljenja je prva kritička analiza evolucije gledišta i stavova Borowskog. To je učinio Czesław Miłosz u zbirci eseja *Zniewolony umysł*, gdje je Borowski prikazan kao Beta, odnosno nesretni ljubavnik.¹³

Godine 1954. objavljeni su *Utwory zebrane* Tadeusza Borowskog, u pet zbirki, pod uredništvom Wiktora Woroszylskog, Tadeusza Drewnowskog i Jerzyja Piórowskog sa opširnim uvodom W. Woroszylskog. To izdanje bilo je nepotpuno u mnogim dijelovima, uglavnom zbirka I. - *Poezje*. Šezdesetih godina 20. stoljeća Borowski je vrlo popularan među mladim čitateljima zbog svojeg beskompromisnog viđenja „ere peći“ i krize ljudskih vrijednosti. Prva monografija posvećena stvaralaštvu Tadeusza Borowskog, izdana je 1971. godine pod nazivom *Zwyczajna apokalipsa. Tadeusz Borowski i jego wizja świata obozów* autora Andrzeja Wernera. Godine 1972. objavljena je druga monografija koju je napisao Tadeusz Drewnowski pod nazivom *Uciezka z kamiennego świata. O Tadeuszu Borowskim*.

Čitatelji, koji su se rodili nakon smrti pisca s čuđenjem gledaju na veliku razliku između njegovih ranijih i kasnijih djela. Njegove pripovijetke prevedene su na više jezika: njemački, nizozemski, francuski, češki, engleski, mađarski, švedski, slovački. Ne može se reći da nije bio poznati pisac u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama, ali čini se da nije bio dovoljno cijenjen.¹⁴

3. Logorska proza Tadeusza Borowskog

Borowski je svoje logorske pripovijetke objavio u nekoliko zbiraka. Posebnu cjelinu predstavlja *Kamienny świat*, a neke se pripovijetke ponavljaju u dvije zbirke: *Byliśmy w Oświęcimiu* i *Pożegnanie z Marią*.

Knjiga trojice autora, *Byliśmy w Oświęcimiu*, bila je usmjerena na opis logorske stvarnosti i imala je dokumentarnu funkciju. Svaka pripovijetka prikazuje specifično iskustvo svakog od pripovjedača (logor viđen iz perspektive bolničkog kreveta, s rampe, ciganskog logora, bolničara, krovopokrivača, muslimana itd.). Na kraju zbirke nalazi se kratki logorski

¹³ *Ibid.*, str. 8.

¹⁴ Werner, (1997: XXIV-XXV)

rječnik, kojeg je napisao Borowski i koji prikazuje i objašnjava najčešće korištene nazive karakteristične za ošwięcimski *Lagersprache*.¹⁵

Autori su se trudili objektivno prikazati logorsku stvarnost, no različite perspektive su to onemogućavale. Drugačije je izgledao logor iz perspektive logoraša koji je imao nekakvu funkciju (stražar, blokovski nadzornik), drugačije iz perspektive podređenog, drugačije iz kuhinje, bolnice, *Sonderkommanda*, drugačije za Grka, Poljaka...¹⁶

Ošwięcimske pripovijetke pisane su u prvom licu. Pripovjedač je *vorarbeiter* Tadek, a poistovjećivanje autora s pripovjedačem odluka je zatvorenika, koji je preživio, koji prihvaća suodgovornost i sukriwnju za logor. Borowski je smatrao da se o Ošwięcimu ne može pisati neosobno.¹⁷

Borowski opisuje Ošwięcim kao entomolog. Stalno se vraća na sliku neprekinute procesije mravaca, koja se odvija danju i noću, noću i danju, od rampe do krematorija i od baraka do kupelji. U njegovim pripovijetkama najstrašnija je hladnoća, stvarnost i suzdržanost opisa. „*Do obozu można się przyzwyczaić*“ – govori Tadek. Ošwięcim je prikazan s prirodne perspektive. Dan kao i svaki drugi dan. Sve je svakidašnje, obično, normalno.

„*Najpierw jedna wiejska stodoła pomalowana na biało – duszą w niej ludzi. Potem cztery większe budynki – dwa mieszczą tysiące ludzi jak nic. Bez czarów, bez trucizn, bez hipnozy. Paru ludzi kierujących ruchem, żeby tłoku nie było, i ludzie płyną jak woda z kranu za odkręceniem kurka.*“

Borowski je svoju knjigu o Ošwięcimu nazvao „*putovanje do kraja određenog iskustva*“. A na kraju tog iskustva Ošwięcim nije izuzetak, on je pravilo. Tadeusz Drewnowski je svoju knjigu o Borowskom nazvao: *Ucieczka z kamiennego świata*. Borowski iz tog kamenog svijeta nikada nije pobjegao. Napisao je: „*Żywi mają zawsze rację przeciw umarłym.*“ No, povijest njegovog života i onoga što je napisao o Ošwięcimu svjedoči da su mrtvi uvijek u pravu u odnosu na žive.¹⁸

Jedno od pet pripovijedaka iz zbirke *Pożegnanie z Marią* čini se suvišnim jer sa svojim stilističkim konceptom odskakuje od ostalih. To je upravo naslovna pripovijetka: „*Pożegnanie z Marią*“. Jedino se u toj pripovijetki radnja odvija izvan njemačkog koncentracijskog logora i američkog logora nakon oslobođenja. Mjesto radnje je Varšava za vrijeme okupacije. Ipak, ta pripovijetka nije potpuno suvišna. Ona definira stajalište iz kojeg

¹⁵ *Ibid.*, str. XLV.

¹⁶ *Ibid.*, str. XLVIII.

¹⁷ Kott, (1991:318)

¹⁸ *Ibid.*, str. 321-322.

proizlazi psihologija logorskog preživljavanja u glavnim djelima Tadeusza Borowskog. *Pożegnanie s Marią* jedino je do tada napisano djelo o oblicima okupacijske „trgovine“.¹⁹

Pripovjedač zbirke pripovijedaka *Pożegnanie z Marią*, nalazi se unutar svijeta kojeg opisuje, referira svoju i sudbinu drugih iz pozicije sudjelovanja u određenom poretku kakav u tom svijetu vlada. Pripovijetka *Chłopiec z Biblią* opisuje daljnju sudbinu pripovjedača iz pripovijetke *Pożegnanie z Marią*, njegov boravak u zatvoru Pawiak, a oświęcimске pripovijetke su: *Dzień na Harmenzach*, *Proszę państwa do gazu*, *U nas w Auschwitzu* i *Ludzie, którzy szli*. Pripovijetke *Śmierć powstańca* i *Bitwa pod Grunwaldem* nastavak su priče o tom istom pripovjedaču. Prva pripovijetka govori o radnom logoru u Njemačkoj, a druga o privremenom logoru nakon što su ih oslobodili saveznici.²⁰

Pripovijetke Borowskog govore o načinima preživljavanja, o prihvaćanju pravila igre za život koju nameće logor, a ne odgovaranju na njih vlastitim pravilima (moralnim, ideološkim). Postotak ljudi u logoru koji su imali visoke moralne i ideološke vrijednosti, nije bio veći od postotka ljudi s takvim vrijednostima na slobodi. Preživljavanje u logoru podrazumijevalo je tvrdi i vještu borbu za samog sebe. Upravo o tome na otvoren i surov način govore pripovijetke Borowskog.²¹

U svim pripovijetkama iz zbirke *Pożegnanie z Marią* ništa se ne događa. Naravno postoje događaji; u pripovijetki *Proszę państwa do gazu* iskrcavaju se transporti; u pripovijetki *Dzień na Harmenzach* opisuje se junaštvo Iwana i trgovačke transakcije; pripovijetki *Pożegnanie z Marią* govori se o Židovki koja se vraća u geto kako bi tamo zajedno s kćeri umrla, zatim o spekulacijama i o Marijinom uhićenju. Međutim, nigdje nema fabule, nema razvoja motiva akcije. Zašto? Zato što pripovijetke Borowskog predstavljaju pregled određene stvarnosti u kratkom vremenu. Autor prikazuje određeni registar najčešćih dana u Oświęcimiu i slike načina i metoda spekulacije u Varšavi.²²

Borowskog ne zanima društvena genealogija određenih likova. Za njega važno je to da žive u koncentracijskom logoru, gdje se susreću s glađu, radom i smrću.²³

U obje zbirke pripovijedaka, *Pożegnanie z Marią* i *Kamenny świat*, središnje mjesto predstavljaju pripovijetke u kojima se radnja odvija u njemačkim koncentracijskim logorima. U njegovim pripovijetkama Auschwitz ne demantira nasljeđe europske civilizacije, nego najavljuje njegova drugačija, nepoznata lica. Borowski višestruko naglašava kako su se često

¹⁹ Wyka, (1974:124-125)

²⁰ Mencwel, (1970:23-24)

²¹ Wyka, (1974:127-128)

²² Budrecki, (1948:114)

²³ *Ibid.*, str. 115.

u povijesti civilizacije postignuća temeljila na podčinjavanju pojedinca. Većina njegovih junaka potpuno se poistovjećuje i prihvaća prava koja vladaju u logoru, jer smatraju logorski svijet normalnim. Samim time junak-pripovjedač i njegovi prijatelji postaju elementi logorske institucije.²⁴

Junak njegovih pripovijedaka je junak bez alternative. Nalazi se u situaciji u kojoj nema izbora, jer je svaki izbor ništavan. Dakle, tragičnost nije u neophodnosti izbora, nego u nemogućnosti izbora. Tema tragedije nije izbor, nego situacija koja ga onemogućava.²⁵

4. Logorska stvarnost

U zbirku *Pożegnanie z Marią* Borowski nije smjestio dvije logorske pripovijetke (*U nas w Auschwitzu i Ludzie, którzy szli*) nego je u tu zbirku smjestio druge dvije pripovijetke u kojima je mjesto radnje izvan logora. U jednoj od te dvije pripovijetke radnja se odvija ranije, prije logora, a u drugoj neposredno nakon oslobođenja, čineći tako na neki način prolog (*Pożegnanie z Marią*) i epilog (*Bitwa pod Grunwaldem*) logorskih pripovijedaka. Ako se problemski povežu tada prolog donosi odgovor na pitanje o genezi pojava koje su promatrane u logoru, a epilog će ukazati na njihov učinak – uvjetno rečeno na stupanj trajnosti.

Okupacijska stvarnost iz naslovne pripovijetke bitno se razlikuje od logorske. Prvenstveno se to vidi u teroru. U okupacijskoj stvarnosti teror postoji i on je stvaran, smrt je stalna realna prijetnja, ali ta prijetnja je udaljena. Svakodnevni život, koji je bujan, u kojem ima ljubavi, prijateljstava, vjenčanja, u kojem postoji vrijeme za poeziju, za diskusije o umjetnosti i moralu, odmiče ju u dalji plan. Iako se u neposrednoj blizini događaju strašne stvari, likovi ne obraćaju preveliku pažnju na to, oni žive u današnjici. Posebno šokantno je kada završava svadba i kada odlazi Maria te kada nastupa siva i ružna svakodnevnica. Tada razmišljanja o ljubavi, poeziji, o moralnim kategorijama, postaju prividna. Javlja se konkretan ton hladnokrvnih odnosa neovisno o predmetu pripovijetke. A predmet su tu nebrojne trgovačke operacije.

„Paskarski sklepik był małą, zacisną zatoką. Nad szklanką bimbrow z buraków bratali się przy ladzie policjanci z chłopami i handlowali ludźmi ze szkoły. Nocą policjanci wysadzali przez okno szkoły towar, który albo natychmiast zniknął w zakamarkach ulicy, albo kalecząc się niehumanie, przelał przez druty kolczaste na plac naszej firmy budowlanej, gdzie wałęsał

²⁴ Uniłowski, (1998:457-458)

²⁵ Wirth, (1962:3)

*się aż do rana, gdyż kantor był oczywiście zamknięty. Zwykle były to dziewczęta.*²⁶
(Pożegnanie z Marią)

Lik Tadeka, pripovjedača, u prvom je dijelu zahvaljujući detaljima iz svog života i okruženja, bio gotovo identičan Borowskom. No, sada priča drugačije:

„Stara zajadala powoli, ale z apetytem. Złoty, masywny rząd zębów z lubością zanurzał się w miękiszu bułki. Wpatrywałem się w ich połysk, oceniając instyktownie wagę i wartość całej szczęki.“²⁷ (Pożegnanie z Marią)

To je već logorska kalkulacija koja bi se mogla pojaviti u pripovijetkama Tadeka-*vorarbeiters*, iako Borowski još nije imao iskustvo logora.

Pożegnanie z Marią jest okrutno i beskompromisno razračunavanje Borowskog s vlastitom okupacijskom biografijom.

„Jak się później dowiedziałem, Marię, jako aryjsko-semickiego mischlinga wywieziono wraz z transportem żydowskim do osławionego obozu nad morzem, zagazowano w komorze krematoryjnej, a ciało jej zapewne przerobiono na mydło.“

Mjesto radnje pripovijetke *Chłopiec z Biblią* zatvorska je ćelija u Pawiaku. Teror kakav ondje vlada već se može usporediti s logorom. Prijetnja smrću je stalna te većina samo čeka njezin trenutak. No, ona je posljedica konkretnog čina. Krivnja i kazna ovdje još nisu razdvojene. Prijestupi su različiti i Borowski ne vidi razliku u djelovanju zatvorenika koji su kriminalci od političkih zatvorenika.

Ta pripovijetka pripada, osim pripovijetke *Śmierć powstańca*, tekstovima koji su zatvoreni za ljudske vrijednosti, koji pričaju o svijetu koji je kao od kamena. Sve se to može objasniti kratkotrajnim terorom, životom u zatvorskoj ćeliji, očekivanjem smrti ili odlaska u logor.

Pripovijetka *Bitwa pod Grunwaldem* opisuje logorsku stvarnost nakon što ih je oslobodila američka vojska. No, iz perspektive pripovjedača nije bilo oslobođenja. On stalno naglašava kako ta nova stvarnost izgleda kao nastavak stvarnosti koncentracijskih logora. Prije svega to je i dalje svijet iza žice. Glad, iako ne toliko izražajna, i dalje vlada. Stvaraju se nove hijerarhije gdje je, za nove vladare logora – Amerikance, običan zatvorenik i dalje rob. Za nekoga tko ne želi sudjelovati u grotesknim obredima, tko želi samo jedno – slobodu, ropstvo će uvijek biti ropstvo, nadzor će uvijek biti nadzor, bilo da dolazi od Nijemaca, Poljaka ili Amerikanaca.

²⁶ Werner, (1997:LXXXVI-LXXXVIII)

²⁷ *Ibid.*

Kontinuiranost između života u logoru prije i nakon oslobođenja pojavljuje se u ljudskom mentalitetu, u odnosu prema drugom čovjeku, u bitkama za hranu, u poretku, ali i u mnogo dramatičnijim oblicima – što ilustrira središnja slika cijele pripovijetke – ubojstvo djevojke koje je počinio američki stražar. Na časnikovo pitanje pripovjedač odgovara:

„- *Nothing, sir. Nic się nie stało – uspokoilem go bagatelizującym ruchem ręki i uprzejmym poddaniem całego ciała.*

- *Nic się nie stało. Zastrzeliliście przed chwilą dziewczynę z obozu.*

Pierwszy Porucznik wyskoczył z auta jak zwolniona raptem sprężyna. Twarz jego spłynęła przelotnie krwią i pobielala.

- *My God – powiedział [...]*

- *My tu, w Europie, jesteśmy do tego przyzwyczajeni – odrzekłem obojętnie. – Przez sześć lat strzelali do nas Niemcy, teraz strzeliliście wy, co za różnica?*

Još izražajnije je to izrazila gomila, skupljena oko djevojinog tijela: „*patrzac w oczy żołnierzom cały czas wrogo skandował:*

- *Ge-sta-po! Ge-sta-po! Ge-sta-po!*“²⁸ (Bitwa pod Grunwaldem)

Gestapo ovdje predstavlja simbol odnosa prema drugom čovjeku, utjelovljenog u instituciju i postojanijeg nego rat i okupacija.

Prolog i epilog šire granice logora, a vizija svijeta logora postaje vizija cijelog svijeta – „*samo što iz njega nema izlaza.*“²⁹

Može se to promatrati doslovno, u političkom smislu. Svijet je zaražen zlom, zlom totalitarizma i nema mjesta gdje ta prikaza prestaje strašiti. Iz logora se može pobjeći, samo kamo? A može se to promatrati i na drugi način: kamo pobjeći od zla koje se pojavilo u čovjeku, u meni samom? Od tog zla se ne može pobjeći. Ovo zlo je postojalo i prije logora. Okupacijska stvarnost Borowskog ne ostavlja nikakvu sumnju u to. Štoviše, zlo u svijetu prije logora jest blisko, ako ne i identično zlu koje predstavljaju koncentracijski logori. Degradaciju ljudskog svijeta prije logora, u logoru i nakon oslobođenja Borowski karakterizira u tim samim kategorijama – a razlike su količinske.³⁰

Borowski je majstorski predstavljao logorsku stvarnost. Toliko da to uznemiruje. U zbirci *Kamienny świat* raširen je element autoparodije. Autor sugerira čitatelju jednostavna rješenja kako bi ih kasnije mogao pobiti potpuno neočekivanim završetkom. Buryła (2003; prema Sandaueru, 1948) smatra da je to tendencija koja je karakteristična za cijelu skupinu

²⁸ *Ibid.*, str. LXXXIX-LCI.

²⁹ *Ibid.*, str. LCII.

³⁰ *Ibid.*, str. LCII-XCIII.

pisaca kojima je ružnoća cijele građanske kulture bila izvorom buntovnosti. Rat je pokazao svijet antismisla, antiestetike i antietike. Jedini stav koji u takvoj situaciji može zauzeti pisac je hladnokrvno sastavljanje činjenica koje bi dozvoljavalo automatsku vidljivost pritajenih insinuacija i aluzija. Čime Sandauer insinuira postojanje pritajene nihilističke maske u njegovim pripovijetkama.³¹

4.1. Smrt

Književni opisi ljudskog života često su obilježeni smrću. Smrt je uvijek dramatična ili tragična činjenica, nepovratna i konačna pojava. U logorskoj prozi Borowskog smrt je prikazana na drugi način, ima drugu funkciju. Ona nije samo posljedica određene stvarnosti, koju opisuje Borowski, već je i književno sredstvo, kojim on želi naglasiti karakter te stvarnosti. U prikazu logorskog života, Borowski ritmično, kao mimohodom, opisuje događaje koji nekom donose smrt. Smrt nije predmet opisa, nego predstavlja temelj (to je posebno naglašeno u pripovijetki *Dzień na Harmenzach*). Temeljno iskustvo logorskog života je neprestana prijetnja smrću. U logoru je postojao gradirani sustav kažnjavanja, od najblaže kazne pa sve do najstrože – kazne smrću. U logorskim tekstovima nema nijednog opisa reguliranog sustava kažnjavanja. Dani primjeri s tim sustavom nemaju ništa zajedničko, naime kazna i krivnja nemaju veze jedna s drugom. Primjerice, stražar izaziva pripovjedača (*Dzień na Harmenzach*) da prekorači granicu logora, jer se za strijeljanje „bjegunca“ dobije tri dana dopusta i pet maraka.³²

„Ty, warszawiak, chodź, dam ci chleb, oddasz go Żydom – rzekł sięgając po torbę.

Uśmiecham się najprzyjemniej, jak tylko umiem.

Po tamtej stronie rowu ciągnie się linia wart i postom wolno strzelać do ludzi. Za lebek dostają trzy dni urlopu i pięć marek.“³³ (*Dzień na Harmenzach*)

Represija ovdje postaje fikcija, a stvarnost je lov na ljude zbog pravilnikom ustaljenih koristi.³⁴

Zatim, scena ubojstva dvoje ljudi jer nisu znali marširati. „*Jak nie umieją, to ich zabić*“ – *rozkazuje esesman*. Takvih primjera je mnogo, a one ukazuju na uništenost same supstance zakona. U stvarnosti koju je predstavio Borowski, zakon je prestao postojati i

³¹ Buryła, (2003:48)

³² Werner, (1997:LIX-LX)

³³ *Ibid.*, str. 185.

³⁴ Werner, (1971:66)

postao je neposredna funkcija vlasti – onaj tko ima vlast, zakonodavac je u svim svojim djelatnostima. Običan stražar mora imati obrazloženje, ali dočasnik se za ubojstvo ne mora nikome opravdavati.³⁵

Cijela pripovijetka *Dzień na Harmenzach* komponirana je na način da su u opis svakodnevnog rada, žurbi za hranom, trgovinom, isprepletene scene besmislene, nepotrebne i iracionalne smrti. I ta smrt predstavlja dio običnog iskustva, nitko se ne čudi, svi su se privikli. U svim logorskim pripovijetkama Borowskog nema ni jednog primjera smrti stvarnog protivnika. Smrt je u svijesti zatvorenika nepredvidiva i nešto što prijeti na svakom koraku, a povod može biti sve i ništa.³⁶

Neprestana prijetnja smrću pojačana je prisutnošću masovne smrti. U dvije pripovijetke: *Ludzie, którzy szli* i *Proszę państwa do gazu* govori se o masovnim istrebljivanjima u plinskim komorama. Vrijeme radnje u tim pripovijetkama je od 1943. godine kad su selekcije za plinske komore obuhvaćale samo Židove i Rome, ali i taj je privilegij tretiran kao trenutačan, promjenjiv.

„*Nie, ludzi nie zabraknie. Spałą się Żydzi, spałą się Polacy, spałą się Rosjanie, przyjdą ludzie z zachodu i południa, z kontynentu i wysp*“³⁷ (*Proszę państwa do gazu*)

Ljudi su cijelo vrijeme, mjesecima, išli od rampe do plinskih komora. A smrt milijuna ljudi kako u plinskim komorama tako i u svakodnevnom logorskom životu događa se u tišini, nitko se ne buni. U tom masovnom istrebljenju nema ništa neobičnog, demonskog:

„*Paru ludzi kierujących ruchem, żeby tłoku nie było i ludzie płyną jak woda z kranu za odkręceniem kurka. Dzieje się to wśród anemicznych drzew zadymionego lasu. Zwykle ciężarowe samochody podwożą ludzi, wracają jak na taśmie i znów podwożą. Bez czarów, bez trucizn, bez hipnozy.*“³⁸ (U nas w Auschitzu)

U svim pripovijetkama motiv krematorija pojavljuje se stalno i uporno: moglo bi se reći da je cijela vizija Borowskog prekrivena dimom iz četiri dimnjaka.

„*Z krematoriów ciągną potężne słupy dymów i łączą się w górze w olbrzymią, czarną rzekę, która niezmiernie powoli przewala się przez niebo nad Birkenau i niknie za lasami w stronę Trzebini.*“³⁹ (*Proszę państwa do gazu*)

Smrt, pojedinaca ili milijuna, nije dramatična. Ona je obična činjenica, kao jesensko opadanje lišća. Tako na to gledaju logoraši, dok je za nove pridošlice to nešto neshvatljivo:

³⁵ Werner, (1997:LX)

³⁶ Werner, (1971:66-67)

³⁷ Werner, (1997:211)

³⁸ *Ibid.*, str. LXI-LXII.

³⁹ Werner, (1971:68)

*„Ci cywile są śmieszni. Reagują na obóz jak dziki na widok broni palnej. Nie rozumieją mechanizmu naszego życia i wietrzą w tym wszystkim nieprawdopodobne, mistyczne, coś ponad ludzkie siły.“*⁴⁰ (U nas w Auschwiwtzu)

Smrt milijuna je istovremeno i anonimna smrt. Slika ljudske mase, gomile kod Borowskog, pojavljuje se uvijek kada se govori o rampi i krematoriju. No, istovremeno Borowski se trudi pokazati da je smrt milijuna, smrt milijuna ljudskih pojedinaca. Iza apstraktne brojke kriju se konkretni, živi ljudi. I zato je veliki plan anonimne gomile prekinut: predsmrtnom sudbinom ili samom smrću izabranog pojedinca.⁴¹

Transporti u krematorije za zatvorenike Brzezinke predstavljaju neki drugi svijet, na neki način poseban, a opet istovremeno višestruko povezan s njihovom vlastitom sudbinom. Upravo zato što svakodnevno svjedoče smrti tisuće ljudi, što vrijednost života postaje sve problematičnija, a opasnost raste proporcionalno s razlikom između smrti pojedinca ili više pojedinaca i istrebljenjem vrste (genocid), što su nemoćni i što promatraju nemoćnost onih koji idu u smrt, moraju više ili manje sudjelovati u zločinu. Zato što na sudbinu tih ljudi moraju gledati kao na vlastitu, a barijera koja dijeli logor od rampe je nešto trenutačno, prividno. Upravo zato što je ta smrt bez povoda, iracionalna, čije se objašnjenje nalazi samo u odnosu između okrutnog vladara i roba. Oni sudjeluju u transcendentalnom poretku, koji odlučuje o svemu u njihovom životu i u konačnici o njihovom životu. Ali istovremeno, u viziji Borowskog nema ničega nadljudskog, nikakvih neprirodnih sila. Riječ je o mašini koja vješto funkcionira, a kojom upravljaju mali, obični ljudi.⁴²

U pripovijetki *U nas w Auschwiwtzu* opisana su dva potpuno različita svijeta – svijet vladajućih i svijet robova. Robovi postoje ondje samo kao životinje ili predmeti, korisni ili beskorisni, ovisno o situaciji. Na tome se temelji položaj zatvorenika u logoru. A smrt koja se događa u svakom trenutku i u svakoj formi jednostavna je i prirodna posljedica te činjenice. Predmet ne mora biti kriv da bi ga se uništilo, pitanje o krivnji lišeno je svakog smisla.

Nijemcima je bila potrebna radna snaga, a najjeftinija su bili zatvorenici. U pripovijetki *U nas w Auschwitzu*, Borowski je prikazao koliki je profit rad zatvorenika donio Njemačkoj.

„Ciało wykorzystali, jak się da: wytatuowali na nim numer, żeby zaoszczędzić obroży, dali tyle snu w nocy, żeby człowiek mógł pracować, i tyle czasu w dzień, aby zjadł. I jedzenia tyle, żeby bezproduktywnie nie zdechl. Jedno jest tylko miejsce do życia: kawalek pryczy,

⁴⁰ Werner, (1997: LIX-LXII)

⁴¹ Werner, (1971:70)

⁴² *Ibid.*, str. 71.

reszta należy do obozu, do państwa. Ale ani ten kawałek miejsca, ani koszula, ani łopata nie jest twoja. Zachorujesz, odbiorą ci wszystko: ubranie, czapkę, przemycony szalik, chusteczkę do nosa. Jak umrzesz - wyrwą ci złote zęby, już poprzednio zapisane w księgi obozu. Spalą, popiołem wysypią pola albo osuszą stawy. Co prawda marnotrawią przy spalaniu tyle tłuszczu, tyle kości, tyle mięsa, tyle ciepła! Ale gdzie indziej robią z ludzi mydło, ze skóry ludzkiej abażury, z kości ozdoby..⁴³ (U nas w Auschwitzu)

Istrebljenje židovskog naroda donosi još više koristi. Sposobni za rad odlaze u logore i svima se oduzima imetak, a često je to bio poveći imetak.

„Światła migocą upiornie, fala ludzi płynie bez końca, mętna, zgorączkowana, ogłupiała. Wydaje się tym ludziom, że rozpoczynają nowe życie w obozie i psychicznie przygotowują się na ciężką walkę o byt. Nie wiedzą, że zaraz umrą i że złoto, pieniądze, brylanty, które zapobiegliwie ukrywają w fałdach i szwach ubrania, w obcasach butów, w zakamarkach ciała - już im nie będą potrzebne. Fachowi, rutynowani ludzie będą im grzebać we wnętrznościach, wyciągną złoto spod języka, brylanty z macicy i kiszki odchodowej. Wyrwą im złote zęby. W zabitych szczelnie skrzyniach odeślą do Berlina.“⁴⁴ (Proszę państwa do gazu)

No, taj profit nije uzrok nastanku koncentracijskih logora. Uzrok nije ni nacistička ideologija, već su oni posljedica odnosa prema drugome čovjeku koji se nalazi u političko-pravnom sustavu. Kako je taj odnos forma normalne odredbe koja proizlazi iz temelja sustava, ispunjava on tako i obrazovnu funkciju. Eliminira izvanjska „praznovjerja“ koja su vezana uz demokratske slobode, ljudska prava te osvješćuje status zatvorenika u logoru.⁴⁵

4.2. Zajednica zatvorenika i međuljudski odnosi

Međuljudski odnosi između logoraša daleko su od toga što bi se moglo okarakterizirati kao prijateljstvo ili međusobna solidarnost. U logoru je nastala nova moralnost, a temeljni kriterij je osobna korist. Odnos između dvoje ljudi u logoru ograničava se, u najboljem slučaju, na ravnodušnost, a u najgorem, na mržnju.⁴⁶

Teror koji dominira u logoru i neljudski uvjeti života koje su uspostavili hitlerovci, Borowski je u svojim pripovijetkama stavio u drugi plan. On stavlja naglasak na

⁴³ Werner, (1997:103)

⁴⁴ *Ibid.*, str. LXIV.

⁴⁵ *Ibid.*, str. LXIII–LXV.

⁴⁶ Budrecki, (1948:116)

predstavljanje društva u kojem žive logoraši i na međuljudske odnose koji vladaju u takvom društvu.

Zločin se čini u tišini, nitko ne protestira, ni žrtve ni oni koji čekaju na svoj red. Život nema nikakvu vrijednost, no ne vlastiti život, nego život drugog čovjeka. Smrt je nešto normalno, obostrano prihvaćeno.

„Jakże to jest, że nikt nie krzyknie, nie plunie w twarz, nie rzuci się na pierś?

Zdejmujemy czapkę przed esmanami wracającymi spod lasu, jak wyczytają, idziemy z nimi na śmierć i - nic? (U nas w Auschwitzu)

Odgovor na to pitanje nalazi se u opisu pasivne reakcije: *„Bo żywi zawsze mają rację przeciw umarłym“*⁴⁷ (U nas w Auschwitzu)

U pripovijetki *Chłopiec z Biblią* opisano je kako se ljudi koji su se slučajno našli u istoj ćeliji te čekaju neizbježnu smrt odnose jedni prema drugima. Nema tamo čak ni solidarnosti između njih. U pripovijetki *Śmierć powstańca* čovjek koji umire od gladi preklinje zatvorenika da mu da šećernu repu. Taj čovjek će umrijeti ukoliko ju ne pojede, ali umrijet će još i brže ako ju pojede jer je ta sirovina loša za želudac. Istovremeno, loše je i pružanje i odbijanje pomoći. Tada Borowski prikazuje najpodliju varijantu: repa je prodana starcu u zamjenu za zadnju porciju kruha.⁴⁸

Karakteristika egzistencije, kako ju je vidio Borowski, je upravo redukcija na proizvodnu funkciju koju čovjek ispunjava. Ta redukcija ne događa se samo u odnosu zatvorenik-stražar, već i u odnosima između zatvorenika jer logorsko društvo predstavlja savršenu hijerarhijsku strukturu. Zatvorenici se odnose jedan prema drugome na temelju svojih proizvodnih funkcija. Naglašeno je to različitim načinima opisivanja te situacije, što je prije svega postignuto redukcijom čovjeka na predmet, logorskim slangom, automatizmom djelovanja i neosobnošću (*„będą liczyć spalonych“*, *„dostaną numery“*, *„będzie się mówić“*). U logoru, čovjek je čovjeku oruđe, kojim treba na odgovarajući način manipulirati kako bi se ostvarila nekakva korist. U pripovijetki *Proszę państwa do gazu* ljudi su podijeljeni u dvije kategorije: na oruđe i materijal. Oruđe su oni koji iskrcavaju transport Sosnowiec-Będzin, a materijal oni koje treba iskrcati i na odgovarajući način „sortirati“. U toj pripovijetki pokušava se prikazati preoblikovanje čovjeka u predmet. Kod pripovjedača to izaziva negativnu reakciju, on nije u stanju u potpunosti izvršavati svoj posao, no ne iskazuje to osjećajima, već fizikalnom slabošću – povraćanjem.⁴⁹

⁴⁷ Werner, (1997:LXXIV)

⁴⁸ Wirth, (1962:3)

⁴⁹ Mencwel, (1970:27)

„Oparłem się o ścianę wagonu. Byłem bardzo zmęczony. Ktoś szarpie mnie za rękę.

- Chodź, dam ci się napić. Wyglądasz, jakbyś miał rzygać.“⁵⁰ (Proszę państwa do gazu)

Prema Borowskom, ono što povezuje ljude u logoru, što predstavlja realan činitelj njihovog zajedništva jest veza dobiti. Između onih koji iskrcavaju transport i onih koji se iskrcavaju ne postoji samo predmetna veza, koja spaja oruđe i materijal, nego i veza dobiti: jedni doslovno žive od drugih.

„Parę dni obóz będzie żył z tego transportu: zjadał jego szynki i kielbasy, konfitury i owoce, pił jego wódki i likiery, będzie chodził w jego bieliźnie, handlował jego złotem i tłumokami [...]Parę dni będzie obóz mówił o transporcie „Sosnowiec-Będzin”. Był to dobry, bogaty transport.“⁵¹ (Proszę państwa do gazu)

Svi međuljudski odnosi koji bi se mogli temeljiti na nekakvim pa makar na elementarnim osjećajima u svijetu logora potpuno su isključeni. Suština svakog dijaloga uvijek je struktura razmjene i dobiti. Upravo iz toga proizlazi suha materijalnost dijaloga jer predstavlja stvarnost ljudskih odnosa. Na strukturi razmjene utemeljeni su svi međuljudski odnosi u logoru, kako situacije u kojima se čovjek susreće licem u lice s drugim čovjekom, tako i one anonimne koje omogućavaju funkcioniranje logorskog društva u cjelini. Struktura razmjene predstavlja model međuljudskih odnosa u kojem se provodi reifikacija čovjeka. Čovjek kao proizvođač robe ili njezin vlasnik u toj strukturi s njome se identificira, za druge postoji kao stvar i samo kao stvar, a takvo društvo kroz tu strukturu postaje društvo predmetnih odnosa kojemu su podređeni svi ostali odnosi. Prijateljstvo, sućut i drugi odnosi samo su maska tog odnosa. Dijagnoza Borowskog radikalna je u svojoj krajnosti: logor je mjesto kristalizacije materijalnih međuljudskih odnosa u kojem oni postižu svoju krajnju granicu – sve ljudsko je predmetno, jer čovjek funkcionira u tom svijetu kao stvar unutar mnoštva stvari.⁵²

4.2.1. Odnos između žrtve i zločinca

Odnos između žrtve i zločinca je prikriven. Postao je anonimniji zbog „fašističkog zločinačkog sustava“. Taj termin otežava definiranje pojava u pojedinačnim kategorijama. Anonimnost zločinca, anonimnost žrtve. Na kraju ubijaju strojevi, a ubijanje izvodi nebrojena količina djelomičnih odluka koje je s distancom, bez emocija i bez razmišljanja donijelo

⁵⁰ Werner (1997:212)

⁵¹ Mencwel, (1970:27-28)

⁵² *Ibid.*, str. 28.

nebrojeno mnogo ljudi. U granicama „zločinačkog sustava“ pojmovi zločinca i žrtve postaju suvišni i to upravo tada kada taj sustav svoje žrtve pretvara u zločince. Infernalni pojam *kapo* u koncentracijskim logorima objašnjava taj relativizam. Junak njegovih pripovijetki nije ni žrtva ni zločinac. Kad bi junak njegovih pripovijetki bila žrtva tada bi ona morala imati nadprosječne pozitivne karakteristike, koje pod utjecajem nasilja naglašavaju osjećaj tragičnosti. Borowski smatra kako takav odnos nije adekvatan u odnosu na suvremenu situaciju, jer takvi pokušaji rezultiraju pretjeranim sentimentalizmom. Ukoliko bi junak bio zločinac to bi dovelo do demonizacije zločinca što je također u odnosu na situaciju neadekvatno. Karakteristika zločina u logorskom sustavu nije izražajnost zločinca, već skrivanje iza situacije koju je stvorio sustav. Iz tog razloga Borowski prebacuje osuđujući naglasak sa zločinca na fašistički sustav koje svoje žrtve stavlja u strogi režim koji ih gura u zločin.⁵³

Žrtve su neljudske, nezamjetljive ili uopće ne predstavljaju nikakve vrijednosti, čak ni negativne kao strah, poniženje ili spremnost na suradnju sa zločincem. Ubojstvo je automatsko, neosobno, podijeljeno na etape u kojima i same žrtve neosobno sudjeluju. U pripovijetki *U nas w Auschwitzu* govori se: „*Jesteśmy niewrażliwi jak drzewa, jak kamienie. I milczymy jak ścinane drzewa, jak rąbane kamienie.*“⁵⁴ (U nas w Auschwitzu)

4.3. Oprečnost života i smrti

U logoru život ima najveću vrijednost, ali ne život drugih, nego vlastiti život. Život drugih prijetnja je vlastitom životu. Stoga, oprečnost života i smrti u logoru preformulirana je na: *vlastiti život - život drugih; vlastita smrt - smrt drugih*. No, ta vrijednost vlastitog života shvaćena je u kategorijama biološke egzistencije, ona omogućava teror i štoviše, uzrok je nemoći; paralizira otpor čak i tada kada smrt prijeti samom pojedincu. Istovremeno, uvijek postoji nada u spas života čak i na putu do plinske komore.

To właśnie nadzieja każe ludziom apatycznie iść do komory gazowej, każe nie ryzykować buntu, pogrążyć w martwość. To nadzieja rwie więzy rodzin, każe matkom wyrzekać się dzieci, żonom sprzedawać się za chleb i mężom zabijać ludzi. To nadzieja każe im walczyć o każdy dzień życia, bo może właśnie ten dzień przyniesie wyzwolenie. Ach, i już nawet nie nadzieja na inny, lepszy świat, ale po prostu na życie, w którym będzie spokój i odpoczynek.

⁵³ Wirth, (1962:3)

⁵⁴ *Ibid.*

Nigdy w dziejach ludzkich nadzieja nie była silniejsza w człowieku, ale nigdy też nie wyrządziła tyle zła, ile w tej wojnie, ile w tym obozie. Nie nauczono nas wyzbywać się nadziei i dlatego ginieemy w gazie.“ (U nas w Auschwitzu)

U logoru nitko ne reagira, pa makar i suosjećanjem na nepravdu i smrt suzativorenika – njihov život nema nikakvu vrijednost.⁵⁵

Oprečnost vlastiti život – život drugih nije samo ravnodušnost na nepravdu i patnju sulogoraša, nego i borba za sve što je potrebno za život. Borba za hranu, bolji položaj, posao, odjeću, mjesto u bolnici, lijekove. Ljubav, prijateljstvo, empatija, solidarnost, sve to nestaje. Drugi čovjek je konkurencija ili pomoćnik u dobivanju hrane, uvijek na nečiji račun. Osobni odnosi zamijenjeni su u najboljem slučaju na razmjenu robe. No, to se ne odnosi samo na one logoraše koji umiru od gladi. Logoraše, koje Borowski opisuje su tzv. logorska srednja klasa, oni koji se bore za relativan luksuz: sapun, slaninu, jaja, košulje ili dobre cipele. I čine to vrlo okrutno. Čine ono što im nalaže vlastiti egoizam, želja za preživljavanjem. Čineći to unedogled jer su tako naučili u logoru.⁵⁶

4.4. Glad – metoda degradacije čovječanstva

U viziji svijeta logora glad je, osim terora i smrti, središnje iskustvo logorskog života. Prva logorska pripovijetka *Dzień na Harmenzach* počinje s razgovorom o hrani i gladi, a zadnja pripovijetka, *Śmierć powstańca*, završava slikom čežnje za koricama kruha za kojima se gorljivo saginje pripovjedač.

Kod Borowskog, hrana je glavna tema razgovora između logoraša. Ona je praktički glavni cilj svih njihovih aktivnosti. Zahtjevi tijela dominiraju ljudskom stvarnošću, čovjek ne može ni o čemu drugome razmišljati, ništa drugo, osim gladi, osjetiti. U logorskom jeziku postoji i naziv za takvog čovjeka, odnosno polučovjeka, koji se nalazi na granici između života i smrti: musliman. Potpuno iscrpljen glađu, često još i bolešću kao posljedicom neuhranjenosti i prekomjernog rada, na ništa više ne reagira, na riječi, patnju, prijetnju smrću. Za njega postoji samo jedno: jesti.

„Muzułman posiada psychikę zupełnie odmienną od normalnego człowieka. Ze wszystkich zainteresowań inteligentnego poprzednio »cywila« pozostaje tylko jedno: żarcie.

⁵⁵Werner, (1971:119-121)

⁵⁶Werner, (1997:LXXIV-LXXV)

Jeść, łkać, napychać żołądek, obojętnie co i za jaką cenę. [...] Muzułman nie jest człowiekiem – jest zwierzęciem, które za zgniłą brukiew gotowe jest oddać życie i wolność. ⁵⁷

Oni koji umiru od gladi maštaju o bilo kakvoj hrani. Glad je nešto više nego strah od smrti. Beker je u pripovijetki *Dzień na Hermenzach* pripovjedaču ukrao ručak iako je znao da to znači sigurnu smrt. ⁵⁸

Glad je ovdje iracionalna sila koja ničemu ne dozvoljava potiskivanje zahtjeva tijela. Na putu prema smrti, do krematorija, Beker moli pripovjedača:

- „- *Tadek, ja mam do ciebie prośbę.*
- *Gadaj – rzekłem pochylając się ku niemu.*
- *Tadek, idę do komina.*

Pochyliłem się jeszcze niżej i zjrzałem mu z bliska w oczy: były spokojne i puste.

Tadek, ale ja byłem tyle czasu taki głodny. Daj mi coś zjeść. Na ten ostatni wieczór. “ (Dzień na Hermenzach)

Također, Beker izgovara poznatu definiciju gladi:

„Głód jest wtedy prawdziwy, gdy człowiek patrzy na drugiego człowieka jako na obiekt do zjedzenia.” (Dzień na Hermenzach)

Njezina svojstvena nadopuna, pokazatelj, da se način gledanja može u takvim uvjetima pretvoriti u čin, jezovita je scena kanibalizma iz pripovijetke *Kolacja* iz zbirke *Kamienny świat* gdje gomila muslimana guta komadiće mozgova ubijenih sovjetskih vojnika. ⁵⁹

4.5. Ravnodušnost prema nepravdi

„Jakże to jest, że nikt nie krzyknie, nie plunie w twarz, nie rzuci się na pierś. Zdejmujemy czapkę przed esmanami wracającymi spod lasu, jak wyczytają, idziemy z nimi na śmierć i – nic? Głodujemy, mokniemy na deszczu, zabierają nam najbliższych. Widzisz: to mistyka. Oto jest dziwne opętanie człowieka przez człowieka. Oto jest dzika bierność, której nic nie przelamie. A jedna broń – to nasza liczba, której komory nie pomieszczą.” ⁶⁰ (U nas w Auschwitzu)

Borowski stalno ističe potpunu ravnodušnost i nedostatak bilo kakvog otpora. Masovna smrt kod zatvorenika ne pobuđuje bunt jer bunt znači vlastitu smrt.

⁵⁷ Werner, (1971:83)

⁵⁸ Werner, (1997:LXV-LXVI)

⁵⁹ Werner, (1971:84)

⁶⁰ Werner, (1997:118)

„Kiedyś chodziliśmy komandami do obozu. Grała orkiestra do taktu idącym szeregom. Nadeszło DAW i dziesiątki innych komand i czekały przed bramą: dziesięć tysięcy mężczyzn. I wtedy z FKL-u nadszedły samochody pełne nagich kobiet. Kobiety wyciągały ramiona i krzychały: - Ratujcie nas! Jedziemy do gazu! Ratujcie nas! I przejechały koło nas w głębokim milczeniu dziesięciu tysięcy mężczyzn. Ani jeden człowiek się nie poruszył, ani jedna ręka nie podniosła się.

*Bo żywi zawsze mają rację przeciw umarłym.*⁶¹ (U nas w Auschwitzu)

„Ile ich już poszło? Od połowy maja prawie dwa miesiące, licząc po dwadzieścia tysięcy dziennie... Koło miliona!“ (Ludzie, którzy szli)

Velika brojka (milion) pobuđuje maštu koja paralizira, a istovremeno prikazuje proces navikavanja zatvorenika i ravnodušnost na smrt drugih.⁶²

Potrebno je maksimalno hijerarhijski podijeliti društvo zatvorenika, podijeliti privilegije, ali ne samo na račun ravnodušnosti prema krivnji drugih, već i na račun sudjelovanja u zločinu. Potrebno je stvoriti stvarnost u kojoj je moralni izbor suprotan predmetu, protiv njegove same egzistencije. Stvoriti neljudsku alternativu u kojoj je svaki izbor suprotan životu – vlastitom ili druge osobe.⁶³

Upravo u takvoj stvarnosti žive junaci njegovih pripovijedaka. Primjerice opis situacije Židova iz *Sonderkommande*, koji su prisiljeni pod prijetnjom smrću voditi rođake u plinske komore i raditi u krematorijima. Ponekad bi susreli i vlastite roditelje.

„Przyjechał z transportem, zobaczył mnie pod komorę, zaganiałem ludzi, rzucił mi się na szyję, zaczął mnie całować i pytać, co to będzie i że on jest głodny, bo dwa dni jadą bez jedzenia. A tu Kommandofürer krzyczy, żeby nie stać, że trzeba pracować! Co miałem robić? Idź ojciec – mówię – wykop się w łaźni, a potem pogadamy, widzisz, że teraz nie mam czasu. I ojciec poszedł do komory.“⁶⁴ (U nas w Auschwitzu)

⁶¹ Werner, (1971:118-119)

⁶² *Ibid.*, str. 69.

⁶³ *Ibid.*, str. 85.

⁶⁴ *Ibid.*, str. 86.

4.6. Muslimani

Mišljenja o podrijetlu izraza *Musliman* razilaze se. Najvjerojatnije tumačenje proizlazi iz arapskog izraza *muslim* – čovjeka koji se bezuvjetno podređuje Božjoj volji i koji je izvoriste legenda o navodnom islamskom fatalizmu, koje su bile veoma proširene u europskim kulturama već od srednjeg vijeka nadalje. No, dok se predanost sudbini kod muslimana temelji na uvjerenju da se Alahova vojska svaki tren pokazuje u svakom najmanjem događaju, musliman iz Auschwitza izgubio je svaku volju i svijest. Druga tumačenja, kao što je primjerice iz *Encyclopedia Judaica*, u natuknici Musemann govori da je to: »Izraz, rabljen prije svega u Auschwitzu, potječe, kako se čini, iz karakterističnog ponašanja tih deportiraca, to jest da su nogama, istočnjački savijenim, i licem, očvrnulim kao maska, šćućureni ležali na tlu«. ⁶⁵

Borowski daje ovakvu definiciju muslimana: „čovjek potpuno fizički i psihički uništen, koji nema ni snage ni volje boriti se za život, obično s *durchfallom* [proljevom], *flegmonom* [čirevima] ili *kręęcą* [svrabom], potpuno zreo za *dimnjak* [krematorij]. Nikakva objašnjenja ne mogu iskazati prijezir s kojim su drugi zatvorenici postupali prema muslimanu u logoru. Čak i zatvorenici, zaljubljenici u logorske autobiografije, nerado priznaju da su nekoć bili „također“ muslimani. ⁶⁶

Povijesne rasprave o uništenju europskih Židova jedva spominju muslimana, a Auschwitz je prije nego što je logor smrti, mjesto eksperimenta koji još nije promišljen i kojemu se Židov s onu stranu života i smrti pretvara u muslimana, čovjeka u nečovjeka. ⁶⁷

Sva svjedočenja potvrđuju da se o muslimanima ne može govoriti kao o doista „živima“. Musliman nije samo ili nije toliko granica između života i smrti, koliko prije svega obilježava prag između čovjeka i nečovjeka. S ugašenom božanskom iskrom u sebi, koji su postali predmeti, odrekli se svojih svojstava osobe. ⁶⁸ Musliman je granični lik posebne vrste i u njemu smisao ne gube samo kategorije kao što su dostojanstvo i poštovanje nego čak i sam pojam etičke granice. ⁶⁹

Muslimane ne određuje toliko to što njihov život više nije život, koliko to da njihova smrt nije smrt. To – da smrt ljudskog bića više nije moguće nazvati smrću, ne samo jer je bespredmetna, nego jer ju je nemoguće nazvati tim imenom – poseban je užas koji musliman

⁶⁵ Agamben (2008:31-32)

⁶⁶ Borowski, (2007:300)

⁶⁷ Agamben (2008:36-37)

⁶⁸ *Ibid.*, str. 38.

⁶⁹ *Ibid.*, str. 44.

uvodi u logor i koji logor uvodi u svijet. Što znači da su esesovci s pravom nazivali leševa *Figuren* (figure), jer tamo gdje se smrt ne može zvati smrt, tamo se ni leševi ne mogu zvati leševima.⁷⁰

Musliman je, s perspektive vladajućih, idealan stanovnik logorskog društva – njegovo postojanje jest potpuno predmetno. S tog gledišta pobjeda je u potpunosti postignuta. Ali postoji jedna temeljna mana: taj čovjek je slab, bezvoljan, a kako se nalazi na granici smrti, mogućnosti njegovog iskorištavanja su ograničene – ne može primjerice, efektivno raditi. S gledišta osnovnih pretpostavki društvo muslimana upitno je postignuće. Zato je bolje rješenje najprije sve izgladnjivati, a kasnije gladu prijetiti te omogućavati dobivanje hrane, ali na račun drugog čovjeka, na račun odustajanja od svih vrijednosti koje su iznad predmetnog postojanja. Stvoriti neophodnost neumoljive konkurencije, borbe, stvoriti stvarnost u kojoj samo predmet ima šansu za preživljavanjem. Te isto tako uništiti ljubav, solidarnost, empatiju, bilo kakve društvene veze.⁷¹

„Ukradkiem opatrują sobie rany, żeby były czyściejsze i mniejsze, zrywają bandażę, masują mięśnie, spryskują się wodą, żeby być świeższymi i rańniejszymi na wieczór. Walczą o byt ciężko i bohatersko. Innym jest wszystko jedno. Ruszają się, żeby uniknąć bicia, żrą trawę i lepką glinę, aby nie czuć głodu, chodzą osowiali, jeszcze żywe trupy.“⁷² (Dzień na Harmezach)

No, muslimani se rijetko pojavljuju u pripovijetkama Borowskog. Nalaze se negdje u pozadini ili se samo ponegdje spominju.⁷³

4.6.1. Fabrikacija leševa

„Ovo se nije smjelo dogoditi. I ne mislim samo na broj žrtava. Mislim na fabrikaciju leševa i tako dalje, ne moram dublje ulaziti u to. To se nije trebalo dogoditi. Tu se dogodilo nešto s čime se ne možemo pomiriti. Nitko od nas ne može.“⁷⁴ Hannah Arendt

Određenje istrebljenja kao nekakva rješavanja po tekućoj traci (*am laufenden Band*) prvi je upotrijebio esesovski liječnik Friedrich Entress. Izraz „fabrikacija leševa“ implicira da više nije moguće govoriti o smrti u pravom značenju riječi, da smrt u logorima nije bila smrt,

⁷⁰ *Ibid.*, str. 49.

⁷¹ Werner, (1971:84-85)

⁷² Werner, (1997:177)

⁷³ Werner, (1971:123)

⁷⁴ Agamben (2008:49)

nego nešto beskonačno uvredljivije od smrti. U Auschwitzu se nije umiralo, tamo su fabricirali leševe. Njihovo premiranje bilo je poniženo u serijsku proizvodnju. U logorima bit smrti je prikrivena i ljudi ne umiru, nego bivaju proizvedeni kao leševi. Agamben (2008; prema Améry, 1977) piše kako ako si slobodan, moguće je misliti na smrt, ne misleći nužno da ćeš umrijeti, ne osjećajući tjeskobu pred tim što ćeš umrijeti. No, u logoru to nije moguće i to ne zato jer bi zbog razmišljanja kako ćeš umrijeti (injekcijom fenola, plinom ili udarcem) bilo suviše razmišljati o smrti kao takvoj, nego zato jer tamo gdje se misao na smrt materijalno ozbiljuje, gdje je „smrt trivijalna, birokratska i svagdanja“ nerazlučivim postaju, kako smrt tako i umiranje, kako umiranje tako i njegovi načini, kako smrt tako i fabrikacija leševa.⁷⁵

„Ludzie płyną i płyną, auta warczą jak rozjuszony psy. W oczach przesuwają się trupy wynoszone z wagonów, zdeptane dzieci, kaleki poukładane razem z trupami, i tłum, tłum, tłum...“⁷⁶

4.7. Opisi esesovaca

Vladari logorskog svijeta opisani su kao ljudska bića od krvi i mesa. Nije to truizam, već upravo suprotno. U kontekstu logorske literature takva perspektiva relativno je originalna, gotovo iznimka. Tim više što je to perspektiva iznutra, perspektiva zatvorenika, a ne kao što je to obično izvana, s distancom. Nema tu ničeg nevjerovatnog, mističnog. Borowski ne daje nikakvu demonizaciju ili deifikaciju zločinca, prikazuje jednostavno obične ljude.

„mały, wysuszony esmanek w rozchełstanej koszuli [...] śmieje się szeroko i dobrodusznie“ (Dzień na Harmenzach)

Liječnik, koji je provodio eksperimente na ljudima opisan je: *„w zielonym myśliwskim ubraniu, w tyrolskim kapelusiku z natkanymi odznakami sportowymi, o twarzy dobrotliwego satyra. Podobno profesor uniwersytetu.“⁷⁷* (U nas w Auschwitzu)

Kada se govori o esesovcima i logorskoj administraciji, uvijek se naglašava njihova običnost, činjenica da se ni po čemu ne razlikuju od normalnih ljudi.

Borowski često koristi metodu kontrasta između monstruoze veličine zločina i svakodnevnih okolnosti koje ju okružuju. To je poseban kontrast, na neki način prividan, jer

⁷⁵ *Ibid.*, str. 50-53.

⁷⁶ Werner, (1997:213)

⁷⁷ Werner, (1971:87)

on postoji samo u našoj svijesti, nametnut je izvana, od čitatelja što rezultira naglašavanju običnosti zločina.⁷⁸

U pripovijetkama Borowskog esesovci se vrlo rijetko pojavljuju. Karakteristika tog zločina je neproporcionalno mali broj zločinaca. Mašina logorskog života i ubijanja kao da sama radi, a najuočljivije je sudioništvo žrtava.

„Paru ludzi kierujących ruchem, żeby tłoku nie było, i ludzie płyną jak woda z kranu za odkręceniem kurka.“⁷⁹ (U nas w Auschwitzu)

Tih, „nekoliko ljudi“, uglavnom su dočasnici nižeg stupnja. Najviši stupanj esesovca koji se pojavljuje u njegovim pripovijetkama je *Oberscharführer SS*, što odgovara funkciji starijeg narednika. Njihovi nadređeni su sakriveni što svjedoči o svjesnoj konstrukciji književnog djela, jer u stvarnosti zatvorenici su mogli vidjeti i visoke dužnosnike SS-a, uključujući i Eichmanna, a čak i Himmlera.

No, hijerarhija je vidljiva i na toj najnižoj razini. Običan esesovac ima cipele *„zmarszczone i popękane. Na nosie prawego łata“* (Dzień na Harmenzach), pokušava trgovati sa zatvorenicima, mora tražiti dopuštenje za strijeljanje zatvorenika, a dočasnici uvijek imaju cipele *„wypolerowane, oficerskie“*, *Rottenführer* tuče kada se netko odaziva bez pitanja te može bez razloga ubiti.

U pripovijetkama Borowskog nijedan esesovac nije nazvan po imenu. Uopće ne postoje nikakva imena, prezimena ili pseudonimi. Esesovci su najčešće određeni prema vanjskim oznakama funkcije koju ispunjavaju: najviši stupanj čini *„człowiek w zielonym mundurze bardziej niż inni obsypany srebrem“*, kraj njega stoji *„olbrzym z teczką“* (u koju popisuje dragocjenosti). A posebno važnu ulogu ima:

„młody, gładko wygolony pan, esman z notatnikiem w rękę; każde auto to kreska, jak odjedzie szesnaście aut, to jest tysiąc, tak plus-minus. Pan jest zrównoważony i dokładny. Nie odjedzie auto bez jego wiedzy i jego kreski: Ordnung muss sein.“ (Proszę państwa do gazu)

Karakteristike reda, discipliniranosti i stručnosti nekoliko su puta naglašene: *„Za plecami stoi esman, spokojny, opanowany, fachowy“*. *Czarne postacie esmanów chodzą spokojne, fachowe. Pan z notatnikiem w rękę robi ostatnie kreski, dopełnia liczby: piętnaście tysięcy“⁸⁰* (Proszę państwa do gazu)

Dakle, to je rad, hladnokrvan i težak rad. U logorskim pripovijetkama Borowskog nema podjele na „dobre“ i „loše“ Nijemce. Nema govora o bilo kakvom odnosu prema svojim

⁷⁸ *Ibid.*, str. 88.

⁷⁹ Werner, (1997:LXVIII)

⁸⁰ *Ibid.*, str. LXVIII-LXIX.

žrtvama, zatvorenicima, prema radu. U stvarnosti su zasigurno bili različiti, ali za žrtve nema nikakvo značenje veseli li se zločinac ili plače. Vladari logora funkcioniraju u tom samom poretku kao i zatvorenici, dio su tog samog sustava i samo u toj ulozi, slično kao i žrtve tu se pojavljuju. Razlika je u tome što zauzimaju drugo mjesto u hijerarhijskoj strukturi tog sustava.⁸¹ Funkcioniraju kao predmeti, isti takvi kakvi su u njihovim očima zatvorenici. Što znači: anonimnost zločina, zločin sustava. Nitko osim Borowskog nije to tako konsekventno pokazao. Dakle, svijet predmeta kojim vladaju predmeti. Svi sudjeluju u tom samom poretku.⁸²

U oświęcimskim pripovijetkama razlika između zločinca i žrtve nema nikakvu veličinu i patos, brutalno je reducirana na drugu porciju juhe, na jednu deku više ili na luksuz „svilene košulje“ i cipelice „s grubim potplatima“ ne koje je tako ponosan *vorarbeiter* Tadek.⁸³

4.8. Banalnost zla

„Izvuci iz svakodnevnih događaja svu njihovu svakodnevnost“ – tim se riječima pripovjedač obraća primateljici pisma, Mariji i čitatelju pripovijetke *U nas w Auschwitzu*, apelirajući na pronalaženje „filozofske formule“ logora, cijelog zla, kojeg ljudi tamo doživljavaju. To zlo ima drugačiju suštinu, karakter i boju nego što smo navikli. Ono je obično, mračno, užasno. Hannah Arendt je to definirala kao banalnost zla.

Najveće zlo nije radikalno, nema korijenje i zbog toga nema ograničenja te može ići do nezamislivih ekstrema i proširiti se po čitavom svijetu.⁸⁴ Ono je moguće samo ondje gdje su samo-izrasli korijeni, koji automatski ograničavaju mogućnosti, posve odsutni, tamo gdje ljudi ostaju na površini događanja, gdje dopuštaju da ih događaji nose i ne pokušavaju prodrijeti do dubina za koje su sposobni.⁸⁵ „Najveće zlo koje se počinilo je zlo počinjeno od ništavnih osoba, to jest ljudskih bića koja odbijaju da budu osobe.“⁸⁶

Pripovjedačka strategija Borowskog naglašava univerzalnost i banalnost zla u logoru. Junaci njegovih pripovjedaka istovremeno su demoralizirani, što vrijedi i predstavnike logorske srednje klase i „muslimanske“ Židove. Uvodeći lik muslimana i kanibala, Borowski trudi se s njima zadržati određenu realnu bliskost. Kanibal, član *Sonderkommanda*, musliman

⁸¹ *Ibid.*, str. LXIX.

⁸² Werner, (1971:93)

⁸³ Kott, (1991:319)

⁸⁴ Arendt, (2006:60)

⁸⁵ *Ibid.*, str. 67.

⁸⁶ *Ibid.*, str. 79.

- u ulozi su dobrih prijatelja, kolega. Bliskost s tim graničnim likovima osigurava junaku - koji je predstavnik povlaštene srednje klase – uvid u zlo, u to što je neljudsko.⁸⁷

U prozi Borowskog zlo je odvojeno od individualnih obilježja čovjeka. Sustav koji je predstavio Borowski neposredno je doticao nacizam, posebice njegovu institucionalnu konkretizaciju – koncentracijske logore. Stvarnost koju je Borowski predstavio u svojoj prozi odgovara totalitarnom sustavu. Najkraću definiciju totalitarizma dala je Hannah Arendt, a ona glasi: „*permanentna dominacija nad svakim pojedincem, u svim područjima života.*“⁸⁸

Kod Borowskog je to stvarnost krajnjeg terora, koji ne poznaje granice zakona, gdje je i sam zakonom. Težnja za apsolutnom vlašću nad svim pojedincima realizirana je svim dostupnim sredstvima. Na različitim stupnjevima hijerarhije totalitarizma korištena su različita sredstva – ovisno o poželjnom karakteru dominacije. U Brzezinki, dominacija je najjača, realizirana najdrastičnijim sredstvima. Na stupnju više nalazi se Oświęcim. Razliku između ta dva logora Borowski je opisao u pripovijetki *U nas w Auschwitzu*. Oświęcim je logor „starih brojeva“, već „odgojenih, prilagođenih, onih koji znaju svoje mjesto“. ⁸⁹

„*Ostatecznie mają się czym chwalić. Wyobraź sobie, czym jest Oświęcim. Weź Pawiak, tę okropną budę, dodaj Serbię, pomnóż przez dwadzieścia osiem i ustaw wszystko tak blisko koło siebie, aby między Pawiakami było tylko trochę miejsca, wszystko otocz podwójnym drutem naokoło, a z trzech stron betonowym murem, błoto wybrukuj, wyhoduj anemiczne drzewka - a między tym wszystkim posadź kilkanaście tysięcy ludzi, którzy byli po kilka lat w obozie, cierpieli fantastycznie, przetrwali najgorszy czas, a teraz mają uprasowane na zabójczy kant spodnie i chodzą, kołysząc się w biodrach - zrób to wszystko, a zrozumiesz, dlaczego mają oni w wielkiej pogardzie i politowaniu nas, ludzi z Birkenau, gdzie są tylko drewniane końskie baraki, nie ma chodników, a zamiast łaźni z gorącą wodą – cztery krematoria.*“⁹⁰ (U nas w Auschwitzu)

I zato: „*Ludzie są w Oświęcimiu zakochani, z dumą mówią: »u nas, w Auschwitzu...«*“⁹¹ (U nas w Auschwitzu)

Zbog toga tamo postoje „normalne“ institucije: knjižnica, simfonijski orkestar, muzej i sportska natjecanja. Naravno sve je to prividno, sve to kontrolira totalitarni sustav. Takva

⁸⁷ Orzeł Wargskog, (2011:42-43)

⁸⁸ Werner, (1997:LXXI)

⁸⁹ *Ibid.*, str. LXXI-LXXII.

⁹⁰ *Ibid.*, str. 72.

⁹¹ *Ibid.*

slika bliža je „normalnom“ modelu totalitarne države nego laboratorijski čista, bez privida, stvarnost Brzezinke.⁹²

„Wy tam, w waszym Birkenau, ani pojęcia nie macie, jakie tu się dzieją cuda kultury o parę kilometrów od kominów.“⁹³ (U nas w Auschwitzu)

U totalitarnoj državi, kultura je moguća samo na sferi privida i tada se pokazuje jako korisna, jer bi stvarna aktivnost pojedinaca za vlast bila najopasnija.

Zbog toga je jedina kulturna institucija koja relativno normalno funkcionira u viziji Borowskog, logorska javna kuća, jer se tu stvarne potrebe zadovoljavaju i što više, upravo takve je moguće i potrebno transponirati. Brzezinka i Oświęcim predstavljaju dvije najniže razine totalitarnog sustava.⁹⁴

Čak i društvo III. Reicha, esesovci i sama elita sustava – svi sudjeluju u tom samom totalitarnom poretku. Djelovanje svih pojedinaca je određeno tim poretkom. Svaki stupanj te totalitarne strukture je zasebna cjelina, država u državi.

Nitko nije bolje i točnije nego Borowski pokazao kako je bio okrutan teror koji je vladao u logoru, kako su bila nepopustljiva pravila potpune dominacije. To što se dogodilo u logoru, ne može se ocijeniti gledajući izvana koristeći umjetne, negdje drugdje oblikovane moralne kriterije. Iskustvo logora stavilo je pod upitnik pojam čovječanstva – kako je bilo shvaćeno u europskoj kulturi. To iskustvo baca sjenu na sve, na svakog čovjeka, a Borowski stavlja sebe na prvo mjesto.⁹⁵

5. Jezik logorske proze

Jezik logorske proze u službi je brze komunikacije. Rečenice su kratke, sažete, lišene emocionalne funkcije. To je materijalni jezik, jer se uvijek govori o materijalnim stvarima. U međusobnim razgovorima, taj jezik, usprkos svojoj lapidarnosti, nosi mnogo značenja, koja su poznata jedino onima koji borave u logoru. Ta značenja čitatelju su skrivena. To je društveni jezik, koji služi kako bi „civil“ upoznao društvo i razumio logorsku stvarnost.

Logorski vokabular potvrđuje činjenicu da se radi o zatvorenom svijetu. Kada razgovaraju logoraši različite narodnosti, tada koriste specifičan logorski esperanto, mješavinu

⁹² *Ibid.*, str. LXXIII.

⁹³ *Ibid.*, str. 87.

⁹⁴ Werner, (1971:107)

⁹⁵ Werner, (1997:LXXXVI)

jezika bez gramatičkih pravila, u kojem prevladava njemački jezik. No, osim njemačkih, mogu se tu naći i ruski, francuski i talijanski izrazi.⁹⁶

- *Pani Haneczka gut, extra prima. To twoja madonna?*

- *Ależ gdzie madonna! - obruszam się, thukąc przez pomyłkę kluczem w palec - to znajoma, no, camerade filos, compris, Greco bandito?*

- *Greco niks bandito. Greco gut człowiek. Ale dlaczego ty nic od niej jeść? Kartofel, patatas?*⁹⁷

Posebno važni čine se tu izrazi preuzeti iz poljskog jezika, koji izražavaju svojstven „udomaćen“ odnos prema logorskoj stvarnosti, a koji su označavali mjesta i pojave vezane za monstruozne zločine. Izrazi kao što su: „*wybiórka*“, „*komin*“, „*Kanada*“, „*Meksyk*“ itd. U logorskoj literaturi drugih autora ti izrazi uvijek su bili naznačeni kurzivom ili kao citat. Borowski napušta takav način zapisivanja. „*Komin*“ kod Borowskog znači upravo dimnjak, a ne „*krematorij, mjesto masovnog zločina*“.

U načinu opisivanja logorske stvarnosti prevladava suhi, konkretan ton. Čak i najjezovitiji opisi izgledaju kao da ne radi o ničemu više, nego o npr. branju krumpira. Tekst je lišen emocija, pokušaja moralne kvalifikacije svijeta koji opisuje. Paradoksalno je to što Borowski, pišući najsloženiju viziju logorskog svijeta, koristi jezik koji je najbliži jeziku „čistog dokumenta“, koji je ograničen na faktografsku funkciju. Istovremeno, taj jezik je karakteristika pripovjedača, označava stupanj njegove predmetne degradacije.

Ovdje se može primijetiti potpuna koherencija jezika i djelovanja: takav čovjek ne može drugačije govoriti; netko, tko tako govori, ne može drugačije djelovati. Dakle, pripovjedač je autentičan čovjek toliko koliko je i predmet autentičan.

Ovdje se radi o psihičkoj degradaciji, o čemu svjedoči gotovo sve. Također, njegova proza puna je ciničnosti. O čemu svjedoče poznati citati:

„*Wróciłem z piłką i podałem na róg. Między jednym a drugim kornierem za moimi plecami zagazowano trzy tysiące ludzi.*“ (Ludzie, którzy szli)

„*Wiosną pachnie. Będą się ludzie topić w błocie. Z lasu ciągnie raz zapach sosen, a raz dymu.*“⁹⁸ (U nas w Auschwitzu)

U logorskoj prozi Borowskog moguće je pronaći ponašanja koja se mogu definirati kao moralna, čak junačka, ali ne unutar logorskih kriterija, već kriterija vanjskog svijeta. U pripovijetki *Proszę państwa do gazu* majke napuštaju svoju djecu na rampi, jer znaju da će

⁹⁶ *Ibid.*, str. LXXV-LXXVI

⁹⁷ Werner, (1971:130)

⁹⁸ Werner, (1997: LXXVI-LXXVIII)

inače poći s njima u smrt. Ali „siva, visoka gospođa“ uzima u ruke jedno napušteno dijete i sa osmjehom bira smrt. Također, jedna mlada djevojka ignorira selekciju i sama ulazi u vozilo koji će za trenutak otići u smjeru plinskih komora. To su pojedinačne geste, koje nestaju u moru pasivnosti, prilagodbe, neprestane bitke za život, ali ipak postoje. Geste ljudi koji su tek pristigli u logor, koji još nisu prošli logorsko obrazovanje i čije lijepe geste ostaju samo geste jer u logoru više ništa ne znače. Ali ipak nose u sebi određenu skalu vrijednosti. Pripovjedač ih promatra s tihim divljenjem, ne gleda na njih s ciničnim podsmjehom.⁹⁹

„- *Co, brać nie chcecie? - powiedział jakby ze zdziwieniem i wyrzutem ospowaty esman i począł odpinać rewolwer.*

- *Nie trzeba strzelać, ja wezmę.*

Siwa, wysoka pani wzięła ode mnie niemowlęta i przez chwilę patrzyła mi prosto w oczy.

- *Dziecko, dziecko - szepnęła uśmiechając się. Odeszła, potykając się na żwirze. Oparłem się o ścianę wagonu. Byłem bardzo zmęczony.*“¹⁰⁰

U naslovima pripovijedaka *U nas w Auschwitzu*, a posebice *Proszę państwa do gazu* (koji je bio posebice šokantan u prvom izdanju časopisa „Twórczość“) jasno je vidljiva autorova namjera da provocira čitatelja. Ta namjera prisutna je u cijeloj naraciji logorske proze Borowskog, posebice u pripovijetkama u zbirci *Pożegnanie z Marią* i također u zbirci *Kamienny świat*.¹⁰¹

Glavna karakteristika jezika dijaloga kod Borowskog je činjenica da jezik služi samo za komunikaciju, odvojen je od emocija što za posljedicu ima ekstremnu biheviorističku tehniku naracije. Pripovijetke Borowskog predstavljaju jedan od najboljih primjera biheviorističke proze i to ne samo u poljskoj književnosti. Karakteristika njegovih pripovijedaka je, osim pripovijetke *U nas w Auschwitzu*, potpuni nedostatak introspekcije i unutarnjih monologa. A biheviorizam naracije proizlazi iz posebnog viđenja određene stvarnosti. Pripovjedač kod Borowskog lišen je „unutarnje sfere“, jer to zahtjeva njegov materijalan status u logoru, drugačije ne može biti, naracija drugog tipa ne bi bila dosljedna.¹⁰²

⁹⁹ *Ibid.*, str. LXXVIII-LXXIX.

¹⁰⁰ *Ibid.*, str. 212.

¹⁰¹ *Ibid.*, str. LXXIX.

¹⁰² Werner, (1971:131-132)

5.1. Ironija i groteska

Ironija i groteska, Borovskom služe kao oružje kritike europske civilizacije i kao sredstvo traženja vrijednosne perspektive u svijetu u kojem vlada zlo. U ošvićimskim pripovijetkama ta ironija oscilira između ismijavanja, autoironije i elemenata crnog humora, užasa i sarkazma.¹⁰³

U logorskim pripovijetkama ono što kontrolira javljanje ironije jest obrana od okrutnosti koncentracijskog svijeta, a izraz je ranije utemeljenog autorovog stava.

Temeljno sredstvo kojim autor zadaje udarac čitatelju naglašava se posebnim pojačavanjem intenzivnosti u sastavljanju slika iz života gospode i robova. Možda je najlakše to primijetiti u fragmentu iz pripovijetke *Dzień na Harmenzach*:

„Po wyjściu na drogę trzeba koniecznie przejść obok małego domku o oknach z zielonymi okiennicami, które w środku mają niezgrabnie wycięte serduszka, i o białych, wpółzesuniętych firaneczkach. Pod oknami pną się delikatne róże o bladym, matowym kolorze, a w skrzynekach rosną jakieś dziwne fioletowe kwiateczki. Na schodach z ganeczkiem oplecionym ciemnozielonym bluszczem bawi się mała dziewczynka z wielkim mruklwym psem. Pies, widocznie znudzony, daje się ciągnąć za uszy, tylko przekręca łbem, oganiając się od much. Dziewczynka jest w białej sukieneczce, ma opalone, brązowe ramiona. Pies jest rasy doberman, o brązowym podgardlu, a ta dziewczynka to córka unterscharführera, gospodarza w Harmenze. A ten dworek z różyczkami i firaneczkami to jego dom.

Zanim się wyjdzie na drogę, trzeba przebyć parę metrów grząskiego, lepkiego błota, ziemi zmieszanej z trocinami i polewanej odkazającą substancją. To żeby nie przywlec żadnej zarazy na Harmenze. Obchodzę ostrożnie z boku to świństwo i wylazimy razem na drogę, gdzie rzędem poustawiane stoją kotły z zupą [...] Zdążyliśmy na czas, nikt nam jeszcze nie ukradł.“¹⁰⁴

Ovdje je jasno vidljiv ponor između opisa jednog od gospodarza u Harmenzi i opisa izgleda i ponašanja logoraša. Nagomilanost tolikih deminutiva u tako malom fragmentu teksta može vrijeđati čitatelja, ali istovremeno sugerira da je prvi dio teksta svjesno ispreparirana idilična slika u potpunosti suprotstavljena brutalnom opisu iz drugog dijela.

Kontrast je vidljiv i u opisu Ošvićima: *„Cień kasztanów jest zielony i miękki. Kołysze się lekko po ziemi jeszcze wilgotnej, bo świeżo skopanej, i wznosi się nad głową seledynową kopułą pachnącą poranną rosą.“* A sve to isprepletano je opservacijama kao primjerice:

¹⁰³ Buryła, (2003:189-190)

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 203.

„Dnem rowu biegnie mętna woda, panoszą się w niej jakieś zielone, oślizłe dziwotwory, czasem ze szlamem wygarnie się czarnego, wijącego się węgorka. Grecy zjadają go na surowo.“¹⁰⁵ (Dzień na Harmenzach)

S tehnikom kontrasta susrećemo se i u naslovima djela: *Śmierć powstańca*, *U nas w Auschwitzu*, *Kolacja*, *Proszę państwa do gazu*.

Kontrast Borowskiemu służy kako bi pokazao kako uvjeti koji su strašni, postaju još strašniji kada osvijestimo njihovu iznimnost kada pisac prikaže mirnu kućicu kraj plinskih komora.¹⁰⁶

Borowski se služio i autoironijom pri pogledu na dvoznačan karakter vlastitog ponašanja kao jednog od zatvorenika logora, a prije svega kao nositelj njegovog mentaliteta. Upućuje na to i sam naslov pripovijetke *U nas w Auschwitzu*, a posebice scena vjenčanja Španjolca i Francuskinje iz te pripovijetke koju pripovjedač promatra sa skrivenim podsmjehom i komentira: „*Cały obóz chodzi, jakby kija połknął*“.¹⁰⁷

Analogno, kao i ironija, i groteska se poziva na kontrast time šokirajući primatelja. Ta mješavina kontrasta uzrokuje osjećaj iracionalnosti ljudske egzistencije.

„*O kilka ulic dalej, na placu Trzech krzyży [...] łapano ludzi. Żandarmi obstawili wszystkie wyloty placu. Z warkotem motorów napchane ludźmi budy wlokły się ciężko na Pawiak. Było to absurdalne widowisko. Nie wiem, dlaczego pobudzało do śmiechu. Niekiedy skala reagowania człowieka jest zbyt mała i gdy sięga tragicznego dna, wtedy wyzwala się w śmiechu.*“ (Matura na Targowej)

Tako je opisao Borowski u pripovijetki *Matura na Targowej* vlastitu reakciju kao svjedoka uhićenja na ulicama Varšave. Baza tog smijeha jest povezivanje nespojivih kvaliteta koje istovremeno prekoračuju granice ljudskog iskustva omogućavajući podnjetiti teret sudbine. Taj smijeh je specifičan i nema mnogo tog zajedničkog sa sveopćom predodžbom zadovoljne i bezbrižne osobe. Upravo suprotno, predmet smijeha otkriva nam dijabolično dno.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Budrecki, (1948:115)

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ Buryła, (2003:204)

¹⁰⁸ *Ibid. str.* 206-207.

5.2. Demistifikacija, ismijavanje i sarkazam

Kritičari njegovih djela često su pisali o minijaturi totalitarne države kakvu predstavlja koncentracijski logor u ošwićimskim pripovijetkama koju je Borowski vidio kao pokušaj Nijemaca za stvaranjem surogata „normalnosti“ i „uobičajenosti“. Ismijavanjem pripovjedač gotovo sve negira. S podsmjehom napisan je fragment o logorskoj javnoj kući, gdje broj Romea višekratno premašuje broj Julija.

„Naokoło puffu stoi tłum prominencji lagrowej. Jeśli Julii jest dziesięć, to Romeów (i to nie byle jakich) z tysiąc.“¹⁰⁹ (U nas w Auschwitzu)

Borowski često koristi ironiju kako bi opisao nespretnost i dvoznačnost „kulturalnih“ prijedloga koje daje logorska vlada. U pripovijetki *U nas w Auschwitzu* u pismu Mariji, Tadek podnosi izvještaj s koncerta: *„Pod puffem jest sala muzyczna. [...] Naprzeciw okna – podwyższenie, stanął na nim kapo kuchni [...], a kartoflarze i rollwaga (zapomniałem Ci napisać, że orkiestra w czasie pracy obiera kartofle i popycha wozy) poczeli grać. [...] Kapelmistrz machał umiarkowanie, żeby nie uderzyć dłonią o ścianę i wyraźnie groził tym, który fałszowali. Da im przy kartoflach.“¹¹⁰*

Buryła (2003; prema Wyka, 1974) govori o sarkazmu. U *Proszę państwa do gazu*, gdje i sam naslov ima sarkastičan ton, Borowski piše o plinu: *„który znakomicie truł wszy w ubraniach i ludzi w komorze gazowej.“¹¹¹*

Demistifikacija kao jedna od metoda predstavljanja logorske stvarnosti kod Borowskog jest izraz očajja koji ne zna kako drugačije iskazati svoj gnjev i neslaganje sa svijetom. U pripovijetki *U nas w Auschwitzu* demistifikacija doseže strašan vrhunac: *„Wiosną pachnie. Będą się ludzie topić w błocie. Z lasu ciągnie raz zapach sosen, a raz dymu.“¹¹²*

5.3. Užas i crni humor

Groteska i ironija usko su povezane s komičnošću, a užas i crni humor bliže su grotesci nego ironičnoj distanci. Dapače, kao što to kaže Buryła (2003; prema Łaguna 1984) ironija i groteska započinju u užasu. Užas i crni humor predstavljaju neku vrstu ventila sigurnosti koje pisac uvodi kako bi sačuvao svoju prozu od martirologijskog naricanja i

¹⁰⁹ Werner, (1997: 78)

¹¹⁰ Buryła, (2003:205)

¹¹¹ *Ibid.*, str. 205.

¹¹² *Ibid.*, str. 205-206.

odvratio od prirodne opscenosti. Umjesto očaja ili odvratnih opisa ubojstva govori o obijesnom ponašanju stražara: „*któremu z nudów nadarza się czasem kogoś postrzelić.*“

Užas kod Borowskog obuhvaća i ono njemu najcjenjenije, a to je ljubav prema Mariji. U pripovijetki *Ojczyzna* pripovjedač razmišlja o mogućoj sudbini njegove voljene u Ravensbrüku: „*Mogła mieć opuchnięte nogi albo dostać świrzbu, mogła się przeziębici albo nabawić się biegunki, mogła wreszcie po prostu schudnąć, zawsze bardzo troskliwie dbała o linię.* Okrutno, ali slično kao u koncepciji krivnje, pripovjedač želi pod svaku cijenu biti dio tog svijeta.¹¹³

6. Etički kodeks Oświęcima

Borowskog ne zanimaju moralna načela pojedinca prije logora. Junak njegovih pripovijetki jest čovjeka bez prošlosti. Savjest pojedinca prije logora nema veliku važnost u kontekstu sveopćeg terora koji prisiljava na propast. Također, nije važan ni društveni status. Pojedinaac u logoru nije imao određeni položaj koji je ispunjavao.¹¹⁴

Sociološka istraživanja pokazuju kako je nesebičnost u logoru bila rijetka pojava ako se nije vezala sa zadovoljavanjem najvažnijih potreba pojedinca koje su bile važne za preživljavanje. U logorskim uvjetima etički kodeks bio je pod utjecajem procesa reinterpretacije. Buryła (2003; prema Pawełczyńskiej 1973) kaže kako je zatvorenik koji nije izvršio nikakvu reviziju i redukciju ranije priznatih normi i ako ih se bezuvjetno pridržavao, nestao. Svaka deseta zapovijed morala je biti reducirana, jer primjerice zapovijed „ne ukradi“ na području logora nije imala kategorijsku dimenziju s kojom se povezuje u „normalnom“ svijetu. Logor je ublažio njezinu bezuvjetnu ispravnost i ograničio opseg. Zapovijed „ne ukradi“ nije izgubila na snazi u odnosu na logoraše. No, nije se odnosila na zločinca od kojeg se ukralo, posebice za dobrobit sulogoraša, što se nalazilo visoko u moralnoj hijerarhiji.

Buryła (2003; prema Kicińskom, 1990) istražujući moralnu problematiku Oświęcima s gledišta načina prihvaćanja normi i procjene djelovanja, daje četiri temeljne orijentacijske grupe: prosocijalnu (osuda, npr. ubojstva u odnosu na to da takvo djelovanje napada drugog člana društva), dostojanstvenu (osuda ubojstva kao čina vrijeđanja ljudskog dostojanstva), uzajamnu (osuda ubojstva iz straha da drugi logoraš može na isti način postupiti u odnosu na

¹¹³ *Ibid.*, str. 208.

¹¹⁴ *Ibid.*, str. 43-44.

mene), tabuiziranu (osuda ubojstva, gdje je zapovijed „ne ubij“ vrijednost sama po sebi i koja se mora poštovati u svakoj situaciji).¹¹⁵

U logorskom životu najrjeđa motivacija, koja nije podlijegala reinterpetacijskom procesu, bila je tabuizirana motivacija etičkih normi. A najčešća je bila uzajamna, gdje je vladalo pravilo „ništa za besplatno“ što nije nužno označavalo dominaciju egocentričnog ponašanja. U pripovijetki *Dzień na Harmenzach* uzajamna relacija služi osnaživanju grupne integracije (Haneczka – Tadek) i eliminiranju pojedinaca koji narušavaju taj poredak (Iwan). Ipak, određeni dio logoraša, nikako najmalobrojniji, nije se vodio računom dobitaka i gubitaka, nego osjećajima o čemu svjedoči složenost društvene logorske situacije.

Od svih mogućih sredstava kojima su raspolagali vladajući u logoru, najstrašnija je bila glad. Zatvorenici su se, iscrpljeni permanentnim nedostatkom hrane, prepuštali tromosti prema stvarnosti, rasla je u njima ravnodušnost na sudbine sulogoraša, nestajala osjetljivost na sve što nije u službi zadovoljenja potrebe za hranom.

Beker, kronično gladan, dan prije odlaska u plinsku komoru moli Tadeka da mu da nešto za jesti, jer se želi barem nekoliko sati prije smrti osjećati sitim. Tadek mu, ništa ne govoreći, daje sendvič koji je ranije pripremio sa svojim kolegom Kazikom. Taj se njegov postupak ne može objasniti uzajamnom orijentacijom, jer na kakav revanš može računati onaj koji pomaže onome koji već drugi dan neće biti među živima? Dijeljenje hrane s nekim tko je osuđen na smrt bilo je iracionalno s točke gledišta nepisanih logorskih pravila. No, Tadek postupa unatoč zapovijedi logorskog pragmatizma koja kaže da ukoliko čovjek raspolaže dodatnom porcijom hrane daje ju čovjeku kojeg bi ta hrana osnažila i povećala mu šansu preživljavanja, a ne onome koga ta hrana ne bi mogla spasiti, a što je najvažnije, odložiti trenutak smrti. Dakle, to je nesebičnost, koju ne umanjuje činjenica da i sam pripovjedač-junak osjeća glad.¹¹⁶

Moguće je rekonstruirati svojstveni etički kodeks Auschwitza, usko govoreći, to što je ostalo od normativnih etičkih i religijskih kodeksa. Lik Tadeka, koji u svakom pogledu predvodi po uspješnosti hitlerovskih metoda kojima se ukorjenjivao sustav vrijednosti, svjedoči i o određenoj posramljenosti i nemogućnosti prihvaćanja tih vrijednosti. Iako s prijezirom gleda na nove pridošlice, ne iskorištava vlastitu poziciju u logorskoj hijerarhiji kako bi se izživljavao na slabijima. Tadek svaku naredbu nevoljko ispunjava. Svoje neodobravanje logorskog svijeta pokazuje svojom nesebičnošću koja je opisana u pripovijetki *Ludzie, którzy szli*, kada odlazi do ženskog dijela logora.

¹¹⁵ *Ibid.*, str. 221.

¹¹⁶ *Ibid.*, str. 222.

„Kobiety natychmiast oblegały nas tłumem. Błagały o scyzoryk, chusteczkę do nosa, tyżkę, ołówek, kawałek papieru, sznurówkę, chleb [...] Rozdawaliśmy im wszystkie drobiazgi, wywracaliśmy kieszenie na znak, że już nic nie mamy. Zdejmowaliśmy koszule dla nich.“¹¹⁷
(Ludzie, którzy szli)

Sama činjenica dijeljenja svakodneвно korištenih stvari i kruha, sa stajališta logorskih zakona je sasvim nerazuman čin što se također ne može objasniti uzajamnom orijentacijom, jer je opisano ponašanje u potpunosti bilo nesebično. Moglo bi se opisati i kao čin junaštva uzevši u obzir u kakvoj se stvarnosti dogodilo.

Buryła (2003; prema Kicińskom 1990) govori o „moralnom provizoriju“ koji je bio na snazi u Auschwitzu:

- raditi što manje, ali ne na račun kolega
- varati esesovce
- „Nije dozvoljeno spasiti svoj život pod cijenu tuđe smrti“.
- „Puno »organiziraš« - podijeli s prijateljima“
- „Brani sulogoraša, koliko god možeš pred esesovcem, ali nikada silom, jer ćete oboje poginuti“.¹¹⁸

U ošwięcimskim pripovijetkama pripovjedač-junak potvrđuje postojanje etičke granice u stavu logoraša. U pripovijetki *Ludzie, którzy szli*, priča Židova koji radi na iznošenju ljudskih tijela iz plinskih komora kod Tadeka ne pobuđuje oduševljenje.

„[...]bierzemy cztery dzieciaki z włosami, przytykamy głowy do kupy i podpalamy włosy. Potem pali się samo i jest gemacht.

– Winszuję – rzekłem sucho i bez entuzjyzmu.“¹¹⁹

Buryła (2003; prema Grynbergu, 1994) stavlja primjedbu: „Kada se okrivljava sustav, hitlerovski, staljinovski ili neki drugi – treba uvijek imati na umu, da »sustav« nije apstrakcija. Mi smo apstrakcija“. Djela Borowskog polaze od slične pretpostavke. Nikada nismo porobljeni do tog stupnja da se ne možemo suprotstaviti zlu. Iz tog razloga pripovjedač sve što nadilazi pravo za očuvanje života stavlja pod upitnik. Beker, koji osuđuje na smrt svog sina za krađu kruha, unatoč tome što se to odvija u uvjetima strašne gladi i stari Židov koji mora biti vjeran svojim kolegama i kazniti na isti način svakog zločinca, ne nailaze na Tadekovo odobravanje. Postoji određeni minimalistični kodeks kojeg se mora pridržavati. To je odgovornost *Häftlinga* u logoru koja mu dozvoljava presuditi nadziratelju ili bilo kojem

¹¹⁷ *Ibid.*, str. 223.

¹¹⁸ *Ibid.*, str. 224.

¹¹⁹ *Ibid.*

zatvoreniku koji je zbog udobnosti prešao na stranu zločinca: koji tuče logoraše ili krade porciju kruha kako bi zadovoljio svoje potrebe. No, u ošwięcimskim pripovijetkama pojavljuju se i druge odgovornosti koje proizlaze iz pozicije moralnog apsolutizma preko kojih pisac procjenjuje djelovanje svojih junaka. To je široko razumijevanje problematike odgovornosti u kojoj pridržavanje minimalističnog kodeksa ne može biti dovoljno kako bi se osigurao osjećaj čistoće ljudske savjesti. Prema toj je definiciji žrtva dospjela u logor uvijek kriva. Polazi se od toga da je boravljenje u središtu logorske stvarnosti povezano s nedovoljnim suprotstavljanjem zlu. No, u njegovim pripovijetkama pojavljuje se najmanje još jedno shvaćanje odgovornosti: „*sudjelovanje zločinca i žrtve u procesu, koji biva definiran kao kriza kulture, njezinih nekadašnjih fundamentalnih vrijednosti.*“¹²⁰

7. Status vrijednosti

Minimum vrijednosti koji nameće sumnju da ošwięcimske pripovijetke nisu nihilistički napad nalazi se već u samoj autorovoj odluci o opisivanju tog „u kamenu isklesanog svijeta“. No, iza te optuženičke geste Borowskog skrivaju se vrijednosti. Prozno djelo *Pożegnanie z Marią* demaskira sve filozofske teorije koje su uvjeravale u postojanje vrijednosti neovisno o čovjeku. Isto tako i sva ona naivna uvjerenja da se sa svakim novim razdobljem i napretkom civilizacije ostvaruje viši stupanj duhovne razvijenosti. Borowski predstavlja svijet u kojem su kulturno ponašanje i etičke norme podlegle reinterpretaciji. Njihova obrana rijetko se manifestirala junačkim buntovnim gestama ili žrtvovanju. Primjeri takvog ponašanja mogu se vrlo lako pronaći, ali njih je nemjerljivo malo u odnosu na likove koji su realizirali zahtjeve minimalističkog kodeksa na koji su prisiljavali logorski uvjeti. Uvođenje vrijednosti u koncentracijski svijet puno češće temeljilo se na različitim oblicima obrane unutarnje slobode. Izvršavalo se to na različite načine, od kojih su to bile svakojake vrste šala, čak i one koji su graničile s užasom, sve kako bi se povećala šansa za preživljavanjem, služile su kao metode osvajanja „neljudske zemlje“ i bile sveopća oznaka otpora logoraša i neslaganja s aksiološkom anarhijom.

Prozna djela Borowskog rekonstruiraju svijest roba, ali ne roba koji optužuje. Tadeka s autorom povezuje nit moralne odgovornosti. On želi podnijeti izvještaj, ali ne o tome što je vidio, već kako je to razumio (jer se djela *Pożegnanie z Marią* i *Kamienny świat* ne mogu promatrati u kategorijama „zrcalnog odraza“). Taj izoštrjen osjećaj odgovornosti koji proizlazi

¹²⁰ *Ibid.*, str. 224-225.

iz same činjenice da je bio svjedok-zatvorenik dovodi do prihvaćanja stava sukrivca. Pripovjedač-junak stavlja masku logorskog čovjeka, prividno savršenog proizvoda logorskog obrazovanja.¹²¹

Nacistički je režim donio nove vrijednosti i uveo pravni sustav usklađen s njima te je dokazao kako netko nije morao biti nacist da se prilagodi i zaboravi sve pa i svoja moralna uvjerenja. Moral se srozao na navike, običaje, proizvoljne konvencije i to ne kod kriminalaca, već kod običnih ljudi, kod onih koji nisu ni pomišljali na to da dovedu u sumnju moralne propise, sve dok su bili društveno prihvaćeni.¹²²

8. Istina o logoru

Kako kaže Buryła (2003; prema Baumanu, 1992), Borowski je bio prvi autor koji je hitlerizam smjestio u tijek razvoja civilizacije vidjevši u njemu najpotpuniju realizaciju ideje suvremenog svijeta (monopol nad sredstvima nadmoći i njegovim ambicijama za društvenim inženjeringom).¹²³ Holokaust je mjerilo skrivenih mogućnosti suvremenog društva. On je bio normalan toliko koliko je povijest suvremenog svijeta pokazivala da se u težnji za poretkom moguće poslužiti silom i nasiljem. Ovdje je najvažnija promjena odnosa prema žrtvi i prihvaćanje mišljenja da je moguće istrijebiti cijeli narod ukoliko se on ne nalazi unutar sociotehnoških projekata koji izgrađuju novi poredak. U pripovijetki *U nas w Auschwitzu* stalno se naglašava monumentalnost mašine zla. U njegovim pripovijetkama Auschwitz je tvornica u kojoj se proizvodi masovna smrt. Sve savršeno funkcionira i radi punom parom. Nacizam je pokazao kako zlo može biti masovno proizvedeno.¹²⁴

Kako bi logor mogao funkcionirati bez zastoja administracijski objekti djelovanja moraju se dehumanizirati.¹²⁵ Dehumanizacija se provodila funkcionalnom podjelom posla gdje se moralnost zamjenjuje težnjom za korisnošću i djelotvornošću. Zatvorenik koncentracijskog logora, slično kao i radnik u velikoj industrijskoj tvrtci, jezikom kojim se služi govoreći o svojem poslu, više nema mogućnosti vrednovanja tog jezika po etičkim kategorijama.

U svijesti zločinca određeni čovjek više ne posjeduje ljudske karakteristike. Vidljivo je to u čuđenju koje pokazuje *Rottenführer SS* u pripovijetki *Dzień na Harmenzach* kada mu se

¹²¹ *Ibid.*, str. 225-227.

¹²² Arendt, (2006:12-13)

¹²³ Buryła, (2003:123)

¹²⁴ *Ibid.*, str. 123-124.

¹²⁵ *Ibid.*, str. 125.

obrati *Häftling* kako bi ga obavijestio da je izvršio zadatak. Esesovac „*ocknął się i spojrzął na mówiącego więźnia ze zdziwieniem takim, jak patrzy się na pociągowego konia, który nagle przemówi, albo na pasącą się krowę, która zacznie śpiewać modne tango.*“¹²⁶

Paradoks logorske civilizacije je u tome što teror postaje samonosiv i samopokretljiv. Terorizirani zatvorenici prisiljeni su terorizirati druge. Žrtve su prisiljene raditi sa zločincima te i sami postaju njima. To je možda najokrutnija istina koju nam otkrivaju djela Borowskog.¹²⁷

Ono što također ukazuje na paradoks logorske stvarnosti je i ironija. U predstavljanju međuljudskih odnosa dolazi do redefiniranja etike, odnosno do njezinog negiranja. Kada zapovjednik logora u Oświęcimiu razmišlja o upotrebi novog načina ubijanja što proizlazi između ostalog i iz želje za skraćivanjem muka osuđenima, vidljivo je da ovdje nastaje nekakva nova etika odnosno antietika.

*„Opowiadano mi o takim lagrze, do którego przychodziły co dzień transporty nowych więźniów, po kilkudziesięciu ludzi naraz. Ale obóz miał ustaloną liczbę porcji, już nie pamiętam wiele, może dwa, może trzy tysiące, i komendant nie życzył sobie, aby więźniowie głodowali. Każdy więzień musiał otrzymać jedną porcję. Co dzień więc było w obozie kilkudziesięciu ludzi za dużo. Każdego wieczoru na każdym bloku losowano kartami lub galkami z chleba i wylosowani nie szli następnego dnia do pracy. Wyprowadzano ich w południe za druty i rozstrzeliwano.“*¹²⁸ (U nas w Auschwitzu)

Odgovor na pitanje s kojim se susreće junak autorovih pripovijetki: kako je moguće da sveukupni rad u tvornici smrti nadzire poprilično mala posada Oświęcimima?, pokušavaju dati sociološka istraživanja koja pokazuju da se otpor prema mučenju smanjuje ako je to nasilje autorizirano (iza njega stoji legalna vlast), rutinersko (precizna podjela uloga i funkcija) te ako je žrtva nasilja dehumanizirana. Jedno od utjelovljenja zla iz dvadesetog stoljeća, esesovac, izgleda naivno i čak dobroćudno. S bilježnicom u rukama prividno se ni po čemu ne razlikuje od birokratskog službenika koji izvršava svoje zadatke. Njegova sposobnost moralnog rasuđivanja kod njega je zamijenjena dužnošću da bude discipliniran i poslušan. Za pravilno funkcioniranje mašine zla također je bio potreban angažman žrtava, njihov rad na iskrcavanju neprestano dolazećih ljudi, uklanjanje tijela iz plinskih komora, održavanje reda

¹²⁶ *Ibid.*, str. 126.

¹²⁷ *Ibid.*, str. 127.

¹²⁸ *Ibid.*, str. 128.

među zatvorenicima, čak i izvršavanje funkcija kao što su nadziratelj ili blokovski nadzornik.¹²⁹

U kratkoj pripovijetki *Ludzie, którzy szli*, pripovjedač se pita kako je moguće da nijedna žrtva ne protestira, da se nitko ne pokušava braniti. Nacistički sustav je to riješio stalnim falsificiranjem stvarnosti. Laganje, koje je bilo prisutno od oduzimanja imetka pa sve do odlaska u plinsku komoru zvanu „kupka“, bilo je poželjno kako bi se ostvario rezultat – većina do zadnjeg trenutka nije znala što ih zapravo čeka na kraju puta. O pravoj sudbini osuđenika znali su jedino logoraši koji su radili na rampi, ali njima je bilo zabranjeno razgovarati o tome. Drugi aspekt te pojave bio je da su deportirani čak imali mogućnost racionalne procjene svoje sudbine sve do kraja. Plinske komore bile su i poželjne nakon mnogo dana provedenih u prenapučenim, ružnim stočnim vagonima. Oni koji su znali što ih čeka i koji nisu imali nikakvih iluzija imali su mogućnost izbora između „brze i bezbolne“ smrti i smrti mučenjem koja je čekala neposlušne. Racionalizam je potpomagao genocid. Paralizirao je bilo kakav otpor, koji se vodio linijom „manjeg zla“: umrijet će dio, ali spasit će se drugi, spasit će se ja. Sredstvima terora ubijena je solidarnost zatvorenika. Najvažnije je bilo spasiti vlastiti život, a svi religijski i moralni zakoni bili su odbačeni. Imajući to na umu možemo razmišljati o nadi koja je spašavala, ali neposredno osuđivala logoraša na smrt.¹³⁰

„Myślę, że nawet gdybym jechał do komina, to z pewnością wierzyłbym, że po drodze coś się stanie. Trzymałbym paczkę jak cudzą rękę, wiesz?“¹³¹

Ovo je svojstven pokušaj „opravdavanja“ žrtve, a najmanje pokušaj razumijevanja ljudske psihe.

U ošwićimskim pripovijetkama Borowski opisuje svijet, čiji strašni zakoni sežu izvan teritorijalne granice logora (*Pożegnanie z Marią, Chłopiec z Biblią*). Degradirana stvarnost obuhvaća i svijet nakon oslobođenja (*Bitwa pod Grunwaldem, Ojczyzna*).¹³²

Zlo kod Borowskog sadrži dvije temeljne dimenzije, a obje se susreću u pitanju o sukrovnji pojedinca. U hitlerovskom sustavu čovjek nije nemoćan, već je njegovo područje djelovanja svedeno na minimum. Naglašen je nedvojbeni utjecaj logorske stvarnosti na moralni stav. Borowski daje svome junaku (ograničenu) slobodu izbora moralnog stava. Upravo brojne buntovne pojave i junaštva daju zaključiti da je teško govoriti o apsolutnoj determiniranosti djelovanja pojedinca u svijetu koncentracijskih logora. Ideja „zla u nama

¹²⁹ *Ibid.*, str. 129.

¹³⁰ *Ibid.*, str. 129-130.

¹³¹ Werner, (1997:304)

¹³² Buryła, (2003:131)

samima“ je u korelaciji s tom problematikom. Vanjski uvjeti uzrokuju aktiviranje animalnog potencijala koji se nalazi u čovjeku, kao što je sadizam i okrutnost. Ali unutar nas samih kriju se strašni slojevi zla te njihova spremnost da isplivaju na površinu. Najstrašnija spoznaja koja proizlazi iz Holokausta nije ta da se bi se to moglo dogoditi nama, nego da bismo i mi sami mogli to učiniti. Borowski je prvi uvjerljivo ukazao na činjenicu da u svima nama spava „mali esesovac“. ¹³³

Ljudi koji su počinili te zločine prije su bili posve obični ljudi koji su s većim ili manjim oduševljenjem počinili zločine, naprosto zato što su radili ono što im je rečeno. ¹³⁴ Bez obzira što je izvor moralne spoznaje, Božje zapovijedi ili ljudski razum, smatralo se da svaki zdravi čovjek nosi u sebi glas koji mu govori što je dobro, a što je zlo, i to bez obzira na vladajuće zakone i druge ljude. No, religiozne i moralne upute i zapovijedi u takvom okruženju nisu igrale gotovo nikakvu ulogu. Nitko se više nije plašio Božjeg gnjeva ili paklenih muka. ¹³⁵

Osnovni cilj proze Borowskog jest moralnost. U pripovijetki *Proszę państwa do gazu* unutar logorskog pakla, gdje je bio svjedok selekcija ljudi na one koji odlaze na rad i one koji odlaze u plinske komore – Tadek se obraća svome prijatelju: „*Sluchaj, Henri, czy my jesteśmy ludzie dobrzy?*“, na što mu ovaj odgovara: „*Czemu się głupio pytasz?*“

Ono što ukazuje na to da je Borowski dobro poznao mehanizam funkcioniranja logora govori nam ovaj citat:

„*Widzisz, przyjacielu, wzbiera we mnie zupełnie niezrozumiała złość na tych ludzi, że przez nich muszę tu być. Nie współczuję im wcale, że idą do gazu. Żeby się ziemia pod nimi wszystkimi rozstąpiła. Rzuciłbym się na nich z pięściami. Przecież to jest patologiczne chyba, nie mogę zrozumieć.*“

Od značaja je i Henrijev odgovor: „*Och, wprost przeciwnie, to normalne, przewidzane i obliczone. Męczą cię rampa, buntujesz się, a złość najłatwiej wyladować na słabszym. Pożądane jest nawet, abyś ją wyladował.*“

Tadek, koji želi što prije napustiti rampu, reagira prirodno. No, njegova je reakcija samo dio lanca uzroka i posljedica koje je isplaniralo nacističko vodstvo Oświęcima. Za *Häftlinga* koji stalno istovaruje transporte, umornog i ljutog od neprestanog udaranja, vrućine, izgladnelosti, koji neprestano gleda nasilje, rad na rampi je robija iz koje se treba što je brže

¹³³ *Ibid.*, str. 132-133.

¹³⁴ Arendt, (2006:17-18)

¹³⁵ *Ibid.*, str. 20-23.

moguće izvući. A paradoks u svemu tome je da *Kanada* donosi korist: povećava šansu za preživljavanje, jer zatvorenici iskorištavaju ono što su žrtve donijele sa sobom.¹³⁶

Neprisutnost metafizike u njegovim pripovijetkama funkcija je unutarnje naracije, za koju Auschwitz predstavlja zatvoren, u kojem vladaju posebna pravila, svijet. Bog kod Borowskog može se pojaviti samo u obliku ironičnog razgovora. Kao što je to u pripovijetki *Proszę państwa do gazu* kada esesovac gura starca u plinsku komoru: „*Człowieku, uspokój siebie, ale! [...] za pół godziny będziesz gadał z największym komendantem! Tylko nie zapomnij powiedzieć mu: „Heil Hitler!*“¹³⁷

Vidljivo je to i u rečenici koju izgovara komunist Henri: „*Religia jest opium dla narodu. Bardzo lubię palić opium.*“¹³⁸

U svakom trenutku Borowski naglašava zemaljski karakter događaja koji se odvijaju u logoru. Ljudi su ljudima su priredili takvu sudbinu. Neprisutnost metafizike i moralna ravnodušnost prirode nalaže tražiti izvore zla u široko prihvaćenoj kulturi, u društvu zajedničkih vrijednosti koje odgovaraju institucionalnom poretku. „Filozofska formula“ logora, odnosno temelj totalitarnog sustava je odsustvo neutilitarnih vrijednosti, prije svega – autonomne vrijednosti koju predstavlja život ljudske osobe. Dakle, hitlerizam zajedno sa svojim krajnjim oblikom, koji su predstavljali koncentracijski logori i zločini počinjeni u njima, predstavlja produkt europske kulture, odnosno efekt njezine duboke krize. Ono je posljedica dugotrajne erozije vrijednosti: njegovo djelovanje je obuhvatilo i zločinca i žrtvu. Tradicionalna dihotomija između zločinca i žrtve u prozi Borowskog bila je višekratno lomljena. Najprije sa strane zločinca, koji je sudjelujući u totalitarnom poretku morao u logoru funkcionirati kao što je morala funkcionirati i njegova prisiljena žrtva. A sa žrtvine strane, koja je morala zajedno sa zločincem sudjelovati u zločinu. I zajednički su sudjelovali u procesu, koji je definiran kao kriza kulture, njezinih fundamentalnih vrijednosti. Upravo zato okrivljavanje svijeta za zlo za Borowskog znači – samookrivljavanje.¹³⁹

Religija se u ošwięcimskim pripovijetkama pojavljuje kao svijet prošlosti, ekvivalent svijeta prije Katastrofe. Bog i religijski izrazi u Ošwięcimu nisu pitanje svjesnog opisa, nego pitanje autorovih ranijih idejnih polazišta i holističke vizije logorske stvarnosti. Uvođenje transcendentalnosti na bilo koji način ima prizvuk nihilističke strategije što je bacilo sjenu na pitanje odgovornosti čovjeka i na neki način učvrstilo samopouzdanje pojedinca. Međutim, Borowski želi problem krivnje ostaviti u međuljudskoj sferi. Uklanjanjem božanskog

¹³⁶ Buryła, (2003:133-134)

¹³⁷ *Ibid.*, str. 135.

¹³⁸ *Ibid.*, str. 136.

¹³⁹ Werner, (1997:XCIV-XCV)

čimbenika, paradoksalno, pojačava se osjećaj krivnje, od koje bi nas mogli osloboditi samo ubijeni. U dodatku, nemogućnost okrivljavanja božanstva dovodi do toga da na optuženičkoj klupi sjedi samo jedan: preživjeli.¹⁴⁰

U pripovijetki *Ofensywa styczniowa* formulirana je *ex post* osnovna misao logorskih pripovijedaka.

...*“Moralność, solidarność narodowa, miłość ojczyzny, poczucie wolności, sprawiedliwości i godności ludzkiej opadły w tej wojnie z człowieka jak przegniły łach. Mówiliśmy, że nie ma zbrodni, której by człowiek nie popełnił, aby siebie ocalić. Ocaliwszy siebie, człowiek popełnia zbrodnie dla coraz bliższych powodów, potem popełnia je z obowiązku, potem z przyzwyczajenia, w końcu zaś – dla przyjemności...”*

„*Świat cały jest jak obóz: słaby pracuje na mocnego, a jeśli nie ma siły lub nie chce pracować – niech kradnie albo niech umiera. [...] Odpowiedzialność za świat? Ale czy człowiek w takim świecie jak nasz może być odpowiedzialny za siebie samego? Nie jesteśmy winni, że świat jest zły, i nie chcemy umierać, aby go zmienić. Chcemy żyć, to wszystko.*“¹⁴¹
(*Ofensywa styczniowa*)

9. Dokumentarnost

Poznato je da je Borowski bio u Oświęcimiu i da se njegova vizija svijeta logora temelji na vlastitom iskustvu te stvarnosti. Što znači da bi opisani događaji mogli biti identični njegovom iskustvu, ali poistovjećivanje Tadeka-vorarbeitera s Borovskim bio bi apsurd. Sam Borowski je u predgovoru zbirke *Kamienny świat* napisao: „*Nie jestem pozytywnym katastrofistą, nie znałem kapy Kwaśniaka, nie jadłem mózgow ludzkich, nie mordowałem dzieci, nie siedziałem w bunkrze, nie chadzałem z Niemcami do opery, nie piłem wina w ogrodzie, nie oddaję się infantylnym marzeniom – w ogóle byłoby mi bardzo przykro, gdyby opowiadania z »Kamienego świata« zostały potraktowane jako kartki z intymnego pamiętnika autora tylko dlatego, że są pisane w pierwszej osobie.*“¹⁴²

Dokumentarnost u dvadesetom stoljeću najviše je bila zastupljena u području povijesti i politike sa svrhom ponovnog vrednovanja literature, šireći spoznajne mogućnosti. Način na koji Borowski piše karakterizira određena stilska hladnoća i činjenično predstavljanje događaja. U oświęcimskim pripovijetkama može se pronaći mnogo odlomaka koje

¹⁴⁰ Buryła, (2003:136-137)

¹⁴¹ Wirth, (1962:3)

¹⁴² Werner, (1971:138)

karakterizira hladna naracija. Jasno prikazuje to odlomak o muslimanima koji na vijest o „wybiórce“ pokušavaju izgledati što bolje kako ne bi bili izabrani za plinsku komoru.¹⁴³

„Ukradkiem opatrują sobie rany, żeby były czystsze i mniejsze, zrywają bandażę, masują mięśnie, spryskują się wodą, żeby być świeższymi i raźniejszymi na wieczór. Walczą o byt ciężko i bohatersko.“¹⁴⁴ (Dzień na Harmenzach)

U pripovijetkama *Byliśmy w Oświęcimiu* i *Pożegnanie z Marią* način pisanja je takav da autor činjenice iz života umeće u fiktivne događaje. Najočitiije narušavanje biografske točnosti jest završetak pripovijetke *Pożegnanie z Marią* gdje Maria „jako aryjsko-semickiego mischlinga, wywieziono wraz z transportem żydowskim do osławionego obozu nad morzem, zagazowano w komorze krematoryjnej, a ciało jej zapewne przerobiono na mydło.“¹⁴⁵

Buryła (2003; prema Werneru, 1997) kaže kako je opisana stvarnost u njegovim pripovijetkama istovremeno realna i selektivna. Realna je kada predstavlja svijet kako ga je vidio logorski *Häftling*, a selektivna iz perspektive „čovjeka koji je preživio logor“ i ima više vizijski nego opisni karakter. Također je primijetio da „*Borowski nije ispričao cijelu istinu o logoru, već je o njemu ispričao najbolnju istinu.*“¹⁴⁶

Dokumentarnost u logorskoj prozi Tadeusza Borowskog nema ništa zajedničko sa „zrcalnim odrazom“ sudbina junaka, što su među ostalima pokazale knjige Drewnowskog (*Uciezka z kamiennego świata*) i Wenera (*Zwyczajna apokalipsa*). Tehnika suhog, novinarskog opisa i naturalistična koncepcija stvarnosti, u službi je pronalaženja istine o logorskoj stvarnosti. Zato bi bilo bolje, smatra Buryła, koristiti pojam „realan prostor“ nego dokumentarnost. Upravo zato jer Borowski realističnu tehniku proširuje na fantastiku i iracionalizam, što je oprečno poetici dokumenta. Dokumentarnost kod Borowskog je nešto više nego puki odraz vanjskog svijeta koji pretpostavlja autorsku distancu. On nije inovator te forme, ne razbija fabulu, ne eksperimentira s kompozicijom ni vremenom radnje. Borowski priča. Pronašao je najjednostavniju formu: književno promijenjenog i obogaćenog izvještaja.¹⁴⁷

Tadek-vorarbeiter pripovjedačev je brat po mlijeku u pripovijetki *U nas w Auschwitzu*. On je također bio pjesnik, pisao je i maštao o ljepoti i pravednosti. No, budući da živi u logoru više nema pravo na takvu prošlost iako i dalje piše i mašta makar to više nema veze s tim što to u životu objektivno znači. Njegovo postojanje reducirano je na život u logoru. U njemu

¹⁴³ Buryła, (2003:190-192)

¹⁴⁴ Werner, (1997:177)

¹⁴⁵ Buryła, (2003:193)

¹⁴⁶ *Ibid.*, str. 196.

¹⁴⁷ *Ibid.*, str. 199-201.

teče krv samog autora što je možda najvažniji, ako ne i najdramatičniji trenutak te majstorske naracije. Tadeusz iz pripovijetke *U nas w Auschwitzu* toliko je blizak samom autoru koliko je to u književnom djelu moguće. Daje jako puno detalja koje je moguće identificirati na temelju biografije Borowskog kako prije tako i za vrijeme boravka u logoru. Nema nikakvih lažnih informacija.

U zbirci *Pożegnanie z Marią* situacija je drugačija. Tadek, iako nosi ime autora (ali Tadek, ne Tadeusz) čas je *vorarbeiter*, čas pjesnik-skladištar iz Skaryszewske ulice ili pak stanovnik logora za izbjeglice u Njemačkoj. No, vrijeme i mjesto radnje slažu se s biografijom Borowskog iako u određenom trenutku te sličnosti nestaju. Što se toga tiče karakteristična je pripovijetka *Pożegnanie z Marią*, u kojoj se nalazi mnogo identičnih detalja iz autorovog života, ali završetak se u potpunosti ne slaže sa stvarno sudbinom Marije.¹⁴⁸

„*Jak się później dowiedziałem, Marię, jako aryjsko-semickiego mischlinga wywieziono wraz z transportem żydowskim do osławionego obozu nad morzem, zagazowano w komorze krematoryjnej, a ciało jej zapewne przerobiono na mydło.*“¹⁴⁹

Tetovirani broj na podlaktici Tadeka počinje isto kao i broj Borowskog: 119, ali stražar koji želi podnijeti izvještaj pripovjedaču ne daje ostale brojeve. Autor ne opisuje svoje ponašanje u logoru, ali stvara lik koji je s njim povezan najjačom mogućom vezom: vezom moralne odgovornosti. Ne za konkretno djelo, već za život u logoru, za to što je preživio taj logor. Tadek je primjer čovjeka koji je preživio logor, odvojenog od Tadeuszove osjetljivosti, od riječima izraženih misli i osjećaja, jer one mogu predstavljati tip moralnog alibija, a koje su u stvarnosti bile samo beznačajni dodatak tome, što je odlučivalo o životu i opstanku. U totalitarnoj stvarnosti, kultura može biti samo privid, ukras koji prekriva banalnu i tmurnu stvarnost uništenja.¹⁵⁰

Prve pripovijetke Borowskog izdane su 1946. godine kao dio zbirke *Byliśmy w Oświęcimiu*. To izdanje ima u sebi karakteristike dokumenta. Izdavač knjige u uvodu naglašava da je to dokument, a ne književno djelo. Prva poglavlja donose suhi, faktografski izvještaj, na neki način kroniku logora Auschwitz-Birkenau. Sami autori u uvodu naglašavaju da je upravo njihovo viđenje logora potpuna istina, no Borowski ipak nije bio autor kroničarskih izvještaja. Svoj prvi uradak u toj zbirci nazvao je pripovijetkom.¹⁵¹ Djela Borowskog na neki su način posebna, književna vizija logorskog svijeta. Što znači da elemente opisa, izvještaje iz logorskog života treba promatrati u međusobnim odnosima, kao

¹⁴⁸ Werner, (1997:LXXXIV)

¹⁴⁹ *Ibid.*, str. 169.

¹⁵⁰ *Ibid.*, str. LXXXIV-LXXXV.

¹⁵¹ Werner, (1971:60-61)

elemente književne cjeline, odnosno te vizije svijeta. Dakle, ni za jednu činjenicu predstavljenog svijeta nije sigurno da je tako bilo u stvarnosti.¹⁵²

10. Zaključak

Borowski je bio jedan od mnogih pisaca koji su se bavili tematikom koncentracijskih logora, ali malo njih je pisalo o koncentracijskim logorima na način na koji je on pisao. Za Borowskog logori su bili nešto sasvim drugo nego što su to bili za tadašnju književnost. Koncentracijski logori bili su element europske kulture, idealan model novog europskog poretka i veliki eksperiment s čovjekom.

Preživjeti logor za Borowskog bilo je moguće samo pod cijenu odustajanja od temeljnih etičkih normi vanjskog svijeta i, prema tome nemoguće je bilo izaći odande moralno čist. Svjedoče o tome mnogi opisi organizacije života, ravnodušnosti prema smrti drugih, prihvaćanja smrti umirućih od gladi. Ono što je omogućavalo da se sve to događa bio je racionalizam. On je bio taj koji je paralizirao bilo kakav otpor, koji se vodio linijom „manjeg zla“: umrijet će dio, ali spasit će se drugi, spasit ću se ja. Najvažnije je bilo spasiti vlastiti život, a svi religijski i moralni zakoni bili su odbačeni.

Terorizirani zatvorenici bili su prisiljeni terorizirati druge. Žrtve su bile prisiljene raditi sa zločincima te tako i sami postaju njima. To je istina koncentracijskih logora o kojoj Borowski glasno govori i to je istina koju Borowski želi da čitatelj razumije. Smatram da je u tome potpuno uspio. Upravo zbog toga Borowski u svojim djelima ističe zemaljski karakter događaja koji se odvijaju u logoru. Ljudi su ljudima su priredili takvu sudbinu. Iz njegovih pripovijedaka može se zaključiti da se iz logora može pobjeći, no kamo? Kamo pobjeći od zla koje se pojavilo u čovjeku, u meni samom? Od tog zla ne može se pobjeći. Ovo zlo je postojalo i prije logora. To je možda najokrutnija istina koju nam otkrivaju djela Borowskog.

Preživjeti Oświęcim za Borowskog znači nešto potpuno drugo nego što to znači u martirologijskoj literaturi gdje se govori o slavi mučenika, o vrijednosti žrtve. O prozi Borowskog na taj način se ne može govoriti jer nam njegova proza daje zaključiti upravo suprotno, a ono što nam ostaje je osjećaj, ako ne krivnje, onda srama. Upravo se u tome vidi iskušnost pogleda na svijet kao logor kakav nam donosi Borowski.

Pisanje ovog diplomskog rada duboko je utjecalo na mene. Posebno mi je bilo teško iščitavati sve te rečenice koji opisuju ljudsku patnju te sam, iako upoznata s brojem stradalih,

¹⁵² *Ibid.*, str. 62-63.

s nevjericom čitala sve te retke. No, iako mi je bilo teško o svemu tome čitati drago mi je da sam upravo njegovu prozu izabrala za temu svog diplomskog rada jer sada imam drugačiji pogled na događaje iz Drugog svjetskog rata. Njegov pogled iznutra, gdje polazi od sebe i gdje on sam prihvaća odgovornost za Oświęcim pružio mi je potpuno novu perspektivu pomoću koje sam uvidjela kako nije sve crno i bijelo. Zapravo, u koncentracijskim logorima ništa nije bilo ni crno ni bijelo. Moram priznati da sam do sada na Holokaust i život u koncentracijskim logorima gledala kroz martirologijsku prizmu, a logorska proza Borowskog promijenila je moj način shvaćanja najstrašnijeg razdoblja ljudske povijesti. Najjednostavnije i najlakše je sebe nazivati žrtvom, no Borowski je učinio suprotno i upravo u tome leži njegov doprinos i to ne samo poljskoj i svjetskoj književnosti, već i čovječanstvu općenito. I ja danas, iako nisam živjela u tom vremenu i nisam u tome ni na koji način sudjelovala osjećam ponajprije sram, ali i krivnju što je nešto tako nezamislivo i grozno sastavni dio moje povijesti.

11. Literatura

1. Agamben, G. (2008): *Ono što ostaje od Auschwitza: Arhiv i svjedok (Homo sacer III)*, Antibarbarus: Zagreb
2. Arendt, H. (2006): *O zlu*. BREZA: Zagreb
3. Borowski, T. (2007): *Pożegnanie z Marią i inne opowiadania*. Siedmioróg: Wrocław
4. Budrecki, L. (1948): *Mała apokalipsa*, *Twórczość*, br. 11
5. Buryła, S. (2003): *Prawda mitu i literatury: o pisarstwie Tadeusza Borowskiego i Leopolda Buczkowskiego*, Kraków
6. Kott, J. (1991): *Kamienny potok: eseje o teatrze i pamięci*. Wydawnictwo Literackie: Kraków, Wydanie krajowe drugie rozszerzone
7. Lementowicz, U. (2006): *Opowiadania Tadeusza Borowskiego*, u: Biblioteczka opracowań. Lublin: BIBLIOS
8. Mencwel, A. (1970): *Borowski albo dramat absolutyzmu moralnego*. *Miesięcznik literacki*, br.6, str. 22-32
9. Orzeł Wargskog, O. (2011): *Granice godności. Granice literatury*. U: Polak, B. A. i Polak, T., ur. *Porzucić etyczną arogancję*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych, str. 31-55.
10. Uniłowski, K. (1998) *Opowiadania Borowskiego*. U: Pytasz, M., ur., *Szkolny słownik literatury polskiej XX wieku*. Katowice : Videograf II. str. 457-459.
11. Werner, A. (1971): *Zwyczajna apokalipsa: Tadeusz Borowski i jego wizja świata obozów*. Czytelnik: Warszawa
12. Werner, A (1997): *Tadeusz Borowski. Utwory wybrane*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: Wrocław, wydanie drugie przejrzone
13. Wirth, A. (1962): *Odkrycie tragizmu*. *Nowa kultura* nr. 15, str. 3-6
14. Wyka, K. (1974): *Pogranicze powieści*. Czytelnik: Warszawa. Wydanie drugie poszerzone